

Divanü Lûgat-İt-Türk’de Geçen Yer Adları

Location Names in Divanü Lûgat-it Türk

Saadettin GÖMEÇ*

Öz

Biz bu çalışmada Divanü Lûgat-it-Türk’te geçen pekçok ülke, şehir, kasaba, köy ve diğerlerini derleyip, yerlerini belirlemeye çalıştık. Ancak gözden kaçırdığımız başka coğrafi mekanlar olabileceği gibi, belki de mevkileri hususunda da yanlış tahminlerde bulunabiliriz. Bununla birlikte Türkistan coğrafyası üzerine araştırma yapacakların önünü bir parça da olsa açabildiğimizi ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Yer Adları

Abstract

In Divanü Lûgat-it-Türk the splendid work of Kaşgarlı Mahmud there are lots of supplies for Turkish history and culture. Although there have been many studies on it since it was found, it still contains the subjects, that can still be worked and searched in every field of Turkologia on Divanü Lûgat-it-Türk, which is as worthy as a treasure, will take way years, so another cultural subjects in Divanü Lûgat-it-Türk which interest us closely an geographical terms and location names.

Accepted by the world of science, it is a truth that have been many studies on this subject both inside and outside of Turkey. As a matter of fact, we aimed to carry out that study at least at the level of an article in the light of new historical and geographical knowledges. Historical geography means studying the locations when people lived in the past from every aspect in real by using today’s modern geographical methods. However, since the content of such a deep study can’t be in the extent of an article, we must limit our study.

Key Words: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk, Location Names

Kaşgarlı Mahmud’un muhteşem eseri Divanü Lûgat-it-Türk’de Türk tarihi ve kültürü açısından binlerce malzeme vardır. Bulunduğu ilk günden itibaren üzerinde pek çok çalışma yapılmasına rağmen, Türklük Bilimin her

---

* Prof. Dr. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

sahasında halâ işlenecek ve araştırılacak konuları ihtiva etmektedir. Büyük bir hazine değerindeki Divanü Lûgat-it-Türk'ün incelenmesi daha uzun yıllar sürecek. İşte, Divanü Lûgat-it-Türk'de bizleri yakından ilgilendiren bir kültürel mevzu da coğrafi terimler ve yer adlarıdır.

Yine ilim alemince malûmdur ki, bu hususta Türkiye içinde ve dışında onlarca çalışma yapıldığı bir hakikattir. Esasında biz, yeni tarihi ve coğrafi bilgiler ışığında, en azından bir makale düzeyindeki bu çalışmayı hedeflemiş durumdayız. Tarihi coğrafya, günümüzün modern coğrafi yöntemlerini kullanarak, geçmişte insanların yaşadığı yerleşim alanlarının gerçekte her bakımdan incelenmesi demektir. Ancak böyle derinlemesine bir çalışmanın muhtevası bir makale kapsamında olamayacağından, incelememizi daha sınırlı tutmak zorundayız.

Daha evvelce de bu konuya benzer çalışmalarımız oldu. Mesela Şine Usu Yazıtında geçen yer adları¹ hakkında bir değerlendirme yaptığımız gibi, umumen Kök Türk Kitabelerindeki coğrafi isimler hususunda da bir denememiz vardır².

Bu araştırmada önce Divanü Lûgat-it-Türk'de geçen Türk ve yabancı ülkelerle, illerden, sonra şehir, kasaba ve köylerden, arkasından yeri belli olmayan mekanlar hakkında bilgi vereceğiz.

I- Ülkeler

1- *Barshan*: Divanü Lûgat-it-Türk'de Çin'in üç bölgeye ayrıldığı, aşağı Çin'in bu ad ile anıldığı ve buranın Kaşgar bölgesi olduğu; ayrıca Kaşgar yakınlarındaki bir tepe üzerinde bulunan kaleye de bu ismin verildiği vurgulanmaktadır³. Bununla birlikte bir de Divan'da Barsgan vardır. Bu ikisinin aynı yer olup-olmadığı konusunda düşünmek lazım. Bazı İslam kaynaklarında da Barshan'ın idarecisine Barshan Tigin dendiğini görüyoruz⁴.

2- *Çaparka*: Kaşgarlı Mahmud, Türk dili üzerine açıklamalar yaparken, Japon ülkesinin uzaklığından, araya büyük denizlerin girmiş olmasından dolayı dilleri bizce bilinmiyor⁵, diyor. Marco Polo'nun da tespit ettiği üzere, kendilerinden daha üstün bir ırk olmadığını düşünen Japonların asıl yurdunun Asya olduğuna dair oldukça fazla iddia bulunmaktadır ki, muhtemelen bu eski yurtlarında onlar Türklerle münasebet içerisindeydiler.

¹ S.Gömeç, "Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", **Bellekten**, LXIV/240, Ankara 2001.

² S.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", **Türk Kültürü**, 39/453, Ankara 2001.

³ **DLTI**, s.436, 453.

⁴ R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.35.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I., Çev. B.Atalay, 2. baskı, Ankara 1986, s.29.

Ayrıca dil alimleri, Japon dilinin de Türkçe ile akrabalığına dikkati çekmektedirler⁶.

3- *Çin*: Bu ülke için Kaşgarlı; “Hıtay ülkesi Çin’dir ve Tibet’in doğu tarafındadır” diye izah ediyor⁷. Bundan başka yukarıda belirtildiği üzere Çin üç bölgeye taksim olunmakta, bunlar da: Yukarı Çin ki, buna Tabgaç; Orta Çin, buna Kıtay; Aşağı Çin, buna da Barshan dendiğinden⁸ bahs olunuyor. Kaşgarlı Mahmud I. Ciltte Çin ve Maçin halkının farklı dillerinin olduğunu, bununla beraber şehirlilerin Türkçeyi iyi bildiğini, mektuplarını Türk alfabesiyle yazdıklarını söyleyerek de⁹, önemli bir hususa dikkat çekmektedir. İslam kaynaklarında Çinliler de, Türkler gibi Yafes’in soyundan gösterilirler¹⁰.

4- *Hind*: “He” harfinin açıklanması sırasında, Kaşgarlı Mahmud Hind’i zikrettiği¹¹ gibi, Tibet anlatılırken de; güneyinde Hint Denizi bulunur¹² diyor. Bilindiği üzere Milattan önceki çağlardan itibaren Hindistan’ın kuzey tarafları Türkler tarafından yurt tutulmuştur. Bölgede değişik Hun sülalelerinin yaşadığını biz, tarihi kaynakların yardımıyla ispatlayabiliyoruz ki, bunların içinde en meşhurları Ak Hunlar ve Gaznelilerdir. Ayrıca daha sonraki çağlarda Babürlüler ve diğer Türk sultanlıkları söz konusu ise de, bunlar Kaşgarlı’nın zamanından sonradır.

5- *Kıtay*: Bu ismin Orta Çin için kullanıldığını daha önce yukarıda söylemiştik. Ve bundan asıl Çin kastedilmektedir¹³. Çin’e Kıtay veya Hıtay adının verilmesi ve bugün bile bu isimle adlandırılması, herhalde Kök Türk Yazıtlarının Kıtany Bodun’undan gelmektedir. Çin yıllıklarında *K’i-tan* diye transkripsiyon edilmiştir ve bütün barbarların en kaba ve geri olanları sayılırlar. Kıtanların Mogol olduğu yolunda görüşler varsa da, araştırmacılar onların kuvvetli bir Türk tesirinde olduklarını, özellikle Uygur devlet teşkilatını aldıklarını bildirmişlerdir. Onların 10-12. asırla arasında Çin’in kuzeyinde kurdukları ve Liao diye de anılan sülaleye binaen, Kök Türkçe yazıtların Kıtany ismi daha sonra Kıtay’a dönüşerek, özellikle Mogol, Rus ve Müslümanlarca Çin karşılığında bugün dahi kullanılmaktadır¹⁴.

⁶ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.24; Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. II, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.121.

⁷ **DLTI**, s.28, 355.

⁸ **DLTIII**, s.453.

⁹ **DLTI**, s.29.

¹⁰ Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.39-41.

¹¹ **DLTI**, s.9.

¹² **DLTI**, s.355.

¹³ **DLTI**, s.28, 453.

¹⁴ S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999, s.13.

6- *Maçin*: Divanü Lûgat-it-Türk'de Tabgaç için Maçin denmekte olup, buranın Çin'den dört ay uzakta olduğu¹⁵ vurgulanıyor.

7- *Rum*: Bundan kasıt Doğu Roma, yani Bizans'tır. Kaşgarlı, batıda Bizans'ı bir sınır noktası olarak alır ve doğudaki Türk yurtlarını buna göre sayar ki¹⁶; yine kitabında Türk'ten bahsedilirken, "Türk sözü Nuh'un oğlunun adı olunca bir kişiyi bildirir. Oğullarının adı olduğunda beşer kelimesi gibi çokluğu ve yığını vurgular. Bu kelime tekil ve çoğul yerine kullanılır. Nitekim Rum kelimesi, Tanrı yarlığasın İshak'ın oğlu İysu, İysu'nun oğlu Rum'un adıdır. Oğulları da bu isimle anılmıştır. Türk kelimesi de böyledir"¹⁷, dedikten sonra bir dere olan Yungu anlatılırken; "Barman kasabasına akan derenin adıdır. Bu kasabayı Afrasyab'ın oğlu yapmıştır. Barman ismi kasabayı inşa eden adamdan kalmıştır. Bunun gibi Rum ülkesinde de böyledir. Diyar-ı Rum denir. Bu Tanrı esenliyesi Yalavaç İshak'ın oğlu İsu (veya İysu), onun oğlu Rum'dan kalmıştır" der¹⁸.

8- *Rus*: Kaşgarlı Mahmud diyalektlerden söz açarken, Bulgar, Suvar, Yimek, Kıpçak boylarının Rus ve Rum ülkelerine kadar uzandığına işaret eder¹⁹. Yine Türk dilinin özelliklerine değindiği kısımda, fail unsuruna yer veren Kaşgarlı, burada Peçenekler vasıtasıyla Rus ülkesine atıf yapmıştır²⁰. Bugün Slav olarak adlandırılan kavimler üzerine yapılan antropoloji ve dil araştırmaları onların Hint-Avrupa (Ari) menşeli bir kavim olduklarını göstermektedir. Yine tarihi kaynaklarda sarışın bir millet olarak tarif edilen ilk Slavların saf bir ırk olmadıkları da bir gerçektir. Özellikle buldukları coğrafyaya ve hakimiyeti altında yaşadıkları millet göz önünde bulundurulunca, Slavlara Turanlı kavimlerden ırk ve kültürce pek çok hususiyetler geçmiştir. Yine dil, arkeoloji ve botanik araştırmalarının ışığı altında bu ilk Slavların vatanının Pripet Havzası ve Orta Dnepr (Kiev-Çernigov bölgesi) civarları olduğu görülür.

Bununla beraber ilim adamları tarafından kabul edilen ve ileri sürülen bir görüş de, Slavlar tarihte çok geri bir kültür seviyesinde iken Türkler ve Germanler sayesinde medeniyet ile tanışarak, kültürlerini yükseltebilmişlerdir²¹.

9- *Tabgaç*: Maçin için Tabgaç adlandırılmasının yapıldığını yukarıda belirtmiştik. Kaşgarlı Mahmud'un özellikle Türk olarak açıkladığını²²

¹⁵ **DLTI**, s.453.

¹⁶ **DLTI**, s.30.

¹⁷ **DLTI**, s.28, 30, 350-351.

¹⁸ **DLTIII**, s.369.

¹⁹ **DLTI**, s.32.

²⁰ **DLTII**, s.48.

²¹ Rus tarihi hakkında ayrıca bakınız, A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1987.

²² Kaşgarlı, Tat kelimesinden "Farşlılar", Tabgaç kelimesinden de "Türkler" anlaşılır, diyor.

gördüğümüz Tabgaçlar, Çin kaynaklarına göre herhalde biraz Mogol unsur da karışarak, Hunlardan gelmiş olup; dillerindeki kelimelere de bakılarak isbat edilmeye çalışılmıştır²³.

Kaşgarlı Mahmut, Türklerden bir bölük bu diyarda otururlar dedikten sonra, kelimenin manasının “eski” ve “ulu” demek olduğunu vurgular. Bir de Tat Tabgaç’tan söz açar ki; Tat kelimesinden Farslar, Tabgaç’tan Türkler anlaşılır²⁴, diyor. Fakat kitabının başka bir yerinde ise, Tat Tabgaç ile Uygur ve Çinlileri kastetmektedir²⁵.

Pekçok kavim hakkında olduğu gibi, Tabgaçların etnik menşei hususunda da Batılı ilim adamlarının bir kısmı Türk olmadıkları yolunda fikirler ileri sürerler. Bize göre, Tabgaç sülalesinin kurucularının içinde belki Mogollar da bulunuyorsa da, baskın Türklük özelliğinin en büyük delili Kaşgarlı Mahmud’un “Divan”ı ve onun çağdaşı olan Kara Hanlı hükümdarlarının unvanlarıdır²⁶. Bunlar biryana, Kök Türk ve Uygurlar çağında Çin için Tabgaç dendiğini bilmekteyiz ki, bu da burada Türklerin kurduğu devletin hatırasına binaendir.

10- *Tangut*: Divanü Lûgat-it-Türk’e baktığımızda, Uygurlardan sonra bahsedilen Tangutlar için karışmış bir boy oldukları söylenir²⁷. Bu halkın ana yurdu Sarı Nehrin batı taraflarıdır.

Bununla birlikte kitabın çeşitli yerlerinde Tangutların ansızın baskına uğratıldığına dair haberlerle²⁸, ilginç bazı notlarla karşılaşırız ki; Türklerden bir bölük, bunlar kendi asıllarının Araplardan geldiğini belirtirler²⁹, deniyor. Tabiatıyla bu doğru değildir.

Milattan önceki çağlarda adlarını Yüe-çilerle birlikte gördüğümüz Tangutların, Tibetlilerin bir kolu oldukları bilinmektedir. Uygur menşei efsanesinde ve Oguz Kagan Destanı’nda da isimlerine rastlıyoruz³⁰. Çin kaynaklarında adı *Büyük Hsia*, *Ak Yüksek Hsia* ve *Milerin Devleti* olarak zikredilen Tangutlar, Kansu’da bulunan Hotan metinlerinde *Hamgata* şeklinde geçmektedir. Eski devirlerde Tibetlilerin arasında yaşayan

---

Bakınız, **DLTI**, s.454.

²³ Bakınız, A.P.Boodberg, “The Language of the T’o-pa Wei”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 1, Harvard 1936, s.167-185; C.T’ang, “A Preliminary Interpretation of Terms from Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch’i Shu”, **Pien-cheng-yen-chio Sou-nien-pao**, No 4, Taipei 1973, s.89-122.

²⁴ **DLTI**, s.453-454.

²⁵ **DLTII**, s.280.

²⁶ S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000, s.5.

²⁷ **DLTI**, s.28-29.

²⁸ **DLTI**, s.307; **DLTIII**, s.325, 327.

²⁹ **DLTIII**, s.362.

³⁰ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.199, 206, 282.

Tangutlar, özellikle 9. yüzyılın ortalarında Tibet devletinin inkîrazından sonra, kuvvetlenmişlerdi³¹.

11- *Tezik*: Kaşgarlı zamanında Farslı, Tacik manasına kullanılan³² bu ad, Kök Türkler devrinde Türkistan'daki Arapları ifade ediyordu³³. Bu hususta Kök Türk Yazıtlarında ip uçlarına rastlamaktayız ki, 710'lardaki Türkistan seferi sebebiyle karşımıza çıkarlar³⁴.

12- *Tübüt* ~ *Tüpüt*: Bu isim ile Divanü Lûgat-it-Türk'te Tibet³⁵ ülkesi kastedilmektedir. Kelime Kök Türk Yazıtlarında da "Tüpüt" biçiminde anılır³⁶. Kaşgarlı Mahmud Tibet hakkında şunları anlatmaktadır: "Tübüt'lüler Sabit adında birinin oğullarıdır. Bu Yemenli bir kimsedir. Orada birini öldürmüş, korkusundan kaçmış, bir gemiye binerek Çin'e gelmiş. Tibet ülkesi onun hoşuna gitmiş, orada yerleşmiş. Çoluğu-çocuğu çoğalmış, torunları Türk topraklarından binbeşyüz fersah yer almışlar. Çin ülkesi Tibet'in doğu tarafındadır. Batı tarafında Keşmir, kuzeyinde Uygur illeri, güneyinde Hint Denizi bulunur. Bundan başka dillerinde arapça sözler de vardır". Ayrıca yabancılarla karışan bir halk olduğu belirtildiği gibi, Tibet ile Hotan'ın ayrı dilleriyle, yazılarından bahis olunur³⁷.

³¹ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.53.

³² **DLTI**, s.387.

³³ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.60.

³⁴ Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, II. Taş, Güney tarafı, 1. satır: . *İni İl Kaganka...Tezik, Tokar...Suk başlıg Sogdak bodun kop kelti, yükünti...*

³⁵ Kök Türkçe kaynaklarda *Tüpüt*, Çin kaynaklarında *Tu-fan* şeklinde geçen Tibetlilerin atası olarak Ch'ianglar gösterilmektedir ve efsanelere göre iki ak köpekten türemişlerdir (J.R.Hamilton, **Les Ouighours**. A L'epoque des Cinq Dynasties, Paris 1955, s.20; B.Ögel, **Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1981, s.12-13; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988, s.561; Huang, **a.g.t.**, s.1-9). Bugünkü Tibet'in kuzeyinde Uygur Özerk Bölgesi ve Karanlık Dağlar, güneyinde Nepal ve Bhutan, doğularında diğer Çin eyaletleri, batılarında da Pakistan ve Karakorum bulunmaktadır.

Tibetlilerin Hunlar çağında Türklere tabi oldukları bilinmektedir. Birçok küçük gruba ayrılmış olmalarına rağmen iki büyük önemli kolları vardır. İslam kaynaklarına göre, krallarına "hakan" dendiği zikredilen Tibetlilerin, Türk ve Mogol kültürlerinden fazlasıyla etkilendikleri açıktır (W.Eberhard, **En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi**, Ankara 1957; W.Eberhard, **Settlement and Social Change in Asia**, Hong Kong 1967, s.21; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.84-85; Şeşen, **a.g.e.**, s.61; W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara 1943, s.22; C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.10-11). Bununla beraber Tibet'e herhalde bu isim (Tüpüt) Türkler tarafından verilmiştir. Türkçe "tübe" (tepe) ile alâkalı olabilir!

³⁶ Bakınız, Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 4. satır, Güney tarafı, 4. satır, Kuzey tarafı, 12. satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 5. satır, Kuzey tarafı 3. satır; **Altın Köl II Yazıtı**, Sağ taraf, 1-2. satırlar.

³⁷ **DLTI**, s.29, 355-356.

Tarihin belirli bir döneminde Türklerle değişik biçimlerde münasebet içerisinde bulunan, yiyecek, içecek, misk ve altın madenleriyle zengin Tibetlilerin esas ana yurtları Çin'deki Wei Irmağı kaynakları civarındır. Kendilerinin atası olarak köpeği tanıyan bu halka, bundan dolayı Kök Türk hükümdarı Bilge bir elçilik vasıtasıyla bu durumlarını Çinlere işaret etmiştir³⁸. Tibet, Mogollar çağında önemli bir tahribata uğradı ve Marco Polo'ya göre ahlaki zaafı da olup³⁹, 1906'da Çin ile İngiltere arasında varılan bir anlaşmayla Çin hegemonyasına bırakıldı. Günümüze kadar çeşitli zamanlarda bağımsızlık hareketleri olduysa da bunlardan bir sonuç çıkmadı.

13- *Yemen*: Kaşgarlı yukarıda olduğu üzere Tibet'i anlatırken Yemen'e de atıf yapmıştır⁴⁰. Yemen bilindiği üzere Arabistan Yarımadasında bir bölgedir⁴¹. Burası 1517 ile 1918 yılları arasında Osmanlı Türklerinin hakimiyetinde kalmıştır.

II- İller

1- *Aramut*: Divanü Lûgat-it-Türk'ün I. cildinde yer adı olarak geçen Aramut için Uygur illerine yakın oturan bir Türk bölüğüdür deniyor⁴². Bugüne kadar Divan üzerine yapılan çalışmalarda Aramutların kimliği veya mevkî henüz aydınlatılmamış olmakla beraber, 7. asrın ikinci yarısında Kök Türklerin inkıza uğramaları sonucunda Çinliler, Gobi'nin güney ve batı kısımlarında yeni idari düzenlemelere gitmişlerdir. Bu teşkilatlanma sırasında Türkistan'ın doğusu, bugünkü Mogolistan'ın da batısına denk gelen bölgelerde Ch'an-yü ve Han-hai askeri valiliği adıyla bir taksimat olur. Buna göre Han-hai valiliklerinden birisi Hsin-li, yani "Taze Aramut" tutukluğudur⁴³ ki, Kaşgarlı'nın kabaca tarifine de uymaktadır.

2- *Argu*: Bir Türk boyu olan Arguluların iki dil bildikleri, dillerinin çapraşık olduğu, kelime ortasındaki y'leri, n'ye çevirdikleri ve z'leri de y'ye dönüştürdükleri söylenir⁴⁴. Türkçede iki dağ arasına "argu" dendiği; buradan Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere de Argu adı verildiği vurgulanmıştır⁴⁵. Yine Çigillerden bahsedilirken; "Zulkarneyn Argu ilkesine geldiğinde bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş. Bunu gören Zulkarneyn "bu ne çamur" demiş ve orada bir kale

³⁸ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.73.

³⁹ Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; Şeşen, **a.g.e.**, s.61; Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.177-180.

⁴⁰ **DLTI**, s.86, 355.

⁴¹ Bolluk ve bereket ile yön belirten Yemen adı hususunda bakınız, Mesudi, **a.g.e.**, s.190.

⁴² **DLTI**, s.139.

⁴³ İ.Togan-G.Kara-C.Baysal, **Eski T'ang Tarihi**, Ankara 2006, s.35.

⁴⁴ **DLTI**, s.29-32.

⁴⁵ **DLTI**, s.127.

yapılmasını emretmiştir. Kale inşa olmuş ve adına Çigil denmiş” sözleriyle karşılaşmaktayız⁴⁶ ki anlatılanlardan çıkan netice, bugünkü Kırgızistan bölgesi tarihte Argu diye anılmakla birlikte, Çu ile İli arası bölgesi de gösterilir. Argu’yu, Argın boyu ile irtibatlandırılanlar varsa da buna da şimdilik ihtiyatla bakmak lazım⁴⁷.

3- *Basmıl*: Kaşgarlı Mahmud’un haritasında doğudaki Türk ülkeleri arasında Başkırtlardan sonra yer alıyorlar⁴⁸. Bir zamanlar tarihte önemli bir yere sahip olan Basmıllardan artık bir iz yoktur. Muhtemelen 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra dağılan Basmıl birliğinin bir boyu olan Ala-yuntlular daha sonradan Oguz grubuna dahil oldular⁴⁹. Divanü Lûgat-it-Türk’te, onların Çümüller (Kümüller) gibi Türkçeyi çok iyi bildikleri söylenir ve onlara komşu oldukları anlaşılıyor⁵⁰. Esas yurtları Altayların batı tarflarıdır.

4- *Başkırt* ~ *Başgırt*: Bu Türk boyunun adı ve yaşadığı yer kitabın girişinde, Türk halklarının isimleri zikredilirken görülür ki, Yimeklerden sonra Başkırt’ın gelmesi ilginçtir⁵¹. Kaşgarlı dillerinin Kırgız, Kıpçak, Toksı, Yagma, Çigil, Ugrak ve Çaruklara yakın olduğunu vurguluyor⁵². Divan’dan çıkan neticeye göre, bugünkü yurtlarına muhtemelen 11. asırdan sonra gelmiş olabilirler. Zaten İslam kaynaklarında, onları 10. yüzyılda Aral civarlarında görmekteyiz⁵³.

5- *Beçenek* ~ *Peçenek*: Divanü Lûgat-it-Türk’te Bizans ülkesine yakın bir Türk boyu oldukları söylenen⁵⁴ Peçenekler, 22 Oguz kabilesinden 19. sıradakidir⁵⁵. Dikkati çeken şey, kitabın I. cildinde Beçenek adı alt alta verilir. Birincisinde Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük, ikincisinde Oguzlardan bir boy denmektedir⁵⁶. Bu, Peçenek ilinin 11. asırda dağılmış olduğunu, ama halâ il vâsfini koruyan geniş bir kitleye rastlandığını, parçalardan bir kısmının Oguz iline katıldığına işaret eder.

⁴⁶ DLTİ, s.393.

⁴⁷ F.Köprülü Arguluları Karluklarla irtibatlı görmektedir. Bakınız, F.Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 6. baskı, Ankara 1987, s.140-141; V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yayına Hazırlayanlar, K.Y.Kopruman-A.İ.Aka, Ankara 1975, s.109; Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul 1981, s.29.

⁴⁸ DLTİ, s.28.

⁴⁹ Bakınız, S.Gömeç, “Kaybolan Bir Türk Boyu: Basmıllar”, **DTCF. Dergisi**, 37/1-2, Ankara 1995; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.54.

⁵⁰ DLTİ, s.30, 459.

⁵¹ DLTİ, s.28.

⁵² DLTİ, s.30.

⁵³ S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 3. baskı, Ankara 2006, s.240-248.

⁵⁴ DLTİ, s.28.

⁵⁵ DLTİ, s.57.

⁵⁶ DLTİ, s.488.

Yine eserin değişik yerlerinde dil meseleleri vesilesiyle Peçenek adına tesadüf olunur⁵⁷. Esas Peçenek ilinin Hazar-Aral civarı olduğu ve Kök Türk Kitabelerindeki Kengeres yurdunda yaşadıkları söylenmektedir⁵⁸. Daha sonraları, meydana gelen kavgalar yüzünden büyük bir kitlenin Doğu Avrupa'ya kadar gittiklerini biliyoruz.

6- *Bulgar*: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, Sabarlarla komşu oldukları anlaşılan Bulgarlar ve Bulgar ilinde z'li Türkçe konuşulduğuna işaret ediliyor⁵⁹. Ayrıca onların meşhur Bulgar şehrinde de bahis vardır⁶⁰. Araştırmacıların fikrine göre Batı Tölösleri (Ogur) ile Attila Hunlarının bakiyesinin karışmasından ortaya çıkan Bulgarların esas yurtlarının tam anlamıyla neresi olduğu tartışmalıdır. Önceleri onlara Doğu Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyinde rastlanırken, 7. asır sıralarında Hazar-Aral civarlarında görmekteyiz. 630'lu yıllarda On Oklar arasındaki karışıklıklara binaen Bulgar beyi Kubrat bağımsız hareket etme imkanını yakalamıştı. 665'te ölen (veya 642) Kubrat Han (bu isim eski Türkçe "kubratmak" fiiliyle alâkalı olmalıdır) On Okların Tu-lu (Tuglu veya Törü) boyuna mensup olup, yönettiği Bulgarların çoğunluğu da Batı kaynaklarında On Ogur (yani On Ok olsa gerek) diye anılıyordu. Kubrat'ın ölümünden sonra Hazar ilerleyişi Bulgar aşiretlerini ikiye böldü. Kubrat Han'ın beş oğlu olduğu söylenmekle birlikte, tarihi açıdan iki tanesi mühimdir. Bir kısmı onun büyük oğlu Bat-bayan'ın idaresinde Hazar hakimiyetini tanıdılar. Bu koldan gelenler daha sonra Kazan ve İdil Türklüğünün ortaya çıkmasında rol oynadıkları gibi, bugünkü Çuvaşların da çekirdeğini oluşturdu. Onların bir bölümü de Kubrat'ın küçük oğlu İşbara'nın (kaynaklarda Asparuh veya Esperuh diye zikredilir) başkanlığında batıya doğru ilerleyerek Tuna Bulgarlarının temelini meydana getirdiler⁶¹.

7- *Çaruk*: Türklerden bir oymak olup, Barçuk da oturdukları söylenir ki, burası Afrasyab'ın şehridir⁶². İlleri, doğuda Yagma ve Ugraklardan sonra geldiğine göre, Türkistan'da olmalıdır⁶³. Çaruklar bir Tarduş boyu sanılıyor ve yurtları Aksu'nun güneyinde de gösteriliyor⁶⁴. Bununla beraber

⁵⁷ DLTII, s.48, 67.

⁵⁸ J.Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, s.10; S.G.Klyaştorıny, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı (Etno Toponimiği)", Çev. İ.Kaynak, *Bellekten*, C.18, Ankara 1954, s.104; E.Esin, "Tonga Alp-Er" (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)", *Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Z.Velidi Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s.137; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.61.

⁵⁹ DLTII, s.30, 32, 437.

⁶⁰ DLTII, s.456.

⁶¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.34.

⁶² DLTII, s.381.

⁶³ DLTII, s.28.

⁶⁴ Togan, *Umumi Türk...*, s.422.

isimlerinin insanların ayaklarına giydiği ayakkabıdan geldiği ileri sürülüyor⁶⁵. Onlar, aynı zamanda bir Oguz boyu olarak sayılmakta ve Kaşgarlı'nın listesinde 22. sıradadırlar⁶⁶.

8- *Çigil*: Bilindiği üzere Çigiller ve Çigil ili tarihte önemli bir yere sahiptir. Boyun adı mevzu'nda değişik görüşler mevcut ise de⁶⁷, bu ismin Kök Türk Kitabelerindeki Çik İl'den geldiğini düşünenler vardır⁶⁸. Kaşgarlı Mahmud Çigiller hakkında şöyle diyor: "Türklerden üç oymağın adıdır. Birisi göçebedir, Kuyas'ta otururlar. Kuyas, Barsgan'ın ötesinde bir kasabadır. İkincisi Talas yakınlarında bulunan bir kasabada yaşar. Bunlara da yukarıdakiler gibi Çigil denir. Çigil adının verilisinin esası şudur: Zulkarneyn Argu ilkesine geldiğinde bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş. Bunu gören Zulkarneyn "bu ne çamur" demiş ve orada bir kale yapılmasını emretmiştir. Kale inşa olmuş ve adına Çigil denmiş. Bundan sonra o kalede oturan Türklere Çigil ismi verilmiş. Nihayet bu ad yayılmış. Oguzlar buraya yakın oturduklarından, her zaman Çigillerle savaşmışlar. Düşmanlık aralarında bugüne değin sürüp gelmiştir.

Çigil kılığına girenlere de bu ad verilir. Oguzlar, Ceyhun'dan Yukarı Çin'e kadar olan yerlerdeki bütün Türklere Çigil derler. Bu yanlıştır. Üçüncüsü, Kaşgar'da bulunan birtakım köylerdir. Bu köylerin halkına da Çigil derler. Bunlar bir yerden çıkarak dağılmışlardır⁶⁹. Görüleceği üzere, Kaşgarlı'nın da tespit ettiği gibi, Ceyhun'un doğusundan, Türkistan'ın doğusuna kadar uzanan geniş bir mıntıka Çigil diye anılıyor ve bunlar Bizans, yani Rum sınırlarına yakındırlar⁷⁰. Hatta Çigil boyuna mensup olmayan bazı Türk tayfaları da öyle biliniyor ki, bu da adın Kaşgarlı çağlarında siyasi isim yerine de kullanıldığına delalettir.

Çigil ismine Türkçe belgelerde ilk defa Şine Usu Yazıtında değinilmektedir⁷¹. Dolayısıyla isim olarak çok eski zamanlardan beri kullanılmaktadır. Ancak söz konusu kitabeye göre onların yurdu, Yenisey'in kollarından biri olan Abakan Nehri civarlarıdır. Öyle zannediyoruz ki, Issık Köl ve Türkistan bölgesine anayurtlarında yaşadıkları felaketler sebebiyle, 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelmişlerdir. Belki de Kaşgarlı Mahmud'un "bunlar bir yerden çıkarak dağılmışlardır" cümlesinin üzerinde durulmalıdır.

⁶⁵ DLTIII, s.337-338.

⁶⁶ DLTII, s.58.

⁶⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi...*, s.33-34.

⁶⁸ H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. IV, İstanbul 1941, s.155.

⁶⁹ DLTII, s.393, 423.

⁷⁰ DLTII, s.28.

⁷¹ Bakınız, *Şine Usu Yazıtı*, Güney tarafı, 12. satır.

9- *Çumul* ~ *Kümüil*: Doğuya doğru sıralanan Türk boyları arasında Çaruklardan sonra gelirler⁷². Bunlar belki Kök Türk Yazıtlarının Çöllüg İllileridir ki⁷³, Kümüller üzerine yaptığımız incelemelerde onların Shatoların hakim sınıfı olduğunu düşünmekteyiz⁷⁴. Divanü Lûgat-it-Türk'te bir Türk oymağı diye vurgulanan⁷⁵ Kümüller, diğer Çöl bölgesi Türkleriyle aynı lehçeye sahiptirler⁷⁶. Yerleri Mogolistan'ın güney-batı tarafları olsa gerek.

10- *Edgiş* ~ *Ekdiş*: Özçend (Özkent) bölgesi halkına verilen addır ve Kaşgarlı kelimenin aslının "Ekdiş" olması gerektiğini söylemektedir⁷⁷. Burası Fergana civarlarıdır. Zaman zaman Tokuz Oguzların bir boyu olan Edizlerle birleştirildiklerine şahit olmaktayız ki, buna şüphe ile bakmak lazımdır.

11- *Harzem*: Bu ilin ismi bölgede oturan Küçet denilen bir boyun ismi vesilesiyle anılıyor⁷⁸. Hazar Denizinin doğusunda, Amu Derya'nın (Ceyhun) aşağısının her iki tarafında bulunan topraklara tarihte Harezmi adı verilmiştir. Bu bölgenin merkezi Ürgenç'dir (veya Gürgenç). Adı geçen bölgeye hakim olanlara veya yönetenlere ise Harezmişahlar dendiğini görüyoruz. Harezmi'e ait ilk kayıtların Herodot'ta olduğu söylenmekle beraber, bizim için Türk çağı önemlidir ve İbn Batuta, Harzem hakkında verdiği bilgilerde; "bu şehir Türklerin en büyük, en güzel, en bakımlı kentlerindedir. Temiz çarşıları, geniş caddeleri, büyük yapıları ve değerli sanat eserleri vardır", diyor⁷⁹.

12- *Kalaç*: Tarihteki Ak Hunların bakiyeleri olarak da görülen⁸⁰ Kalaçlar hususunda Türkmen maddesinde şöyle bir atıf yapılmıştır: Yirmi iki Türk kabilesinin Zulkarneyn'in önünden kaçmak ya da buldukları yerde kalmak üzere konuştukları bir sırada iki kişi daha çıkıp geliyor. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, yanlarına çoluk-çocuklarını almışlardı. Ordunun peşinden gidiyorken, yorulup terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelenlerle tanışıp, konuştular. İki adam; "Zulkarneyn denilen kişi bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi toprağımızda kalırız" dediler. Yirmi ikiler onlara Türkçe "Kal aç" derler, "aç kal" demektir. Sonradan bunlara Halaç da denmiştir. Asılları iki kabiledir. Zulkarneyn gelip, bunları saçlı ve üzerlerinde Türk giysileri görünce,

⁷² DLTİ, s.28.

⁷³ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.12.

⁷⁴ S. Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 79, İstanbul 1993.

⁷⁵ DLTİ, s.394.

⁷⁶ DLTİ, s.29-30.

⁷⁷ DLTİ, s.96.

⁷⁸ DLTİ, s.357.

⁷⁹ İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.118; Z.V.Togan, "Harizm", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul 1950, s.241.

⁸⁰ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.18.

sormadan onlara “Türkmanend” demiş. Türk’e benzer demektir. İşte bu ad günümüze kadar gelmiştir⁸¹.

Halbuki Oguz-nâme’nin Uygur Türkçesi nüshasında Kalaç ismi Oguz Kagan’ın seferleri sırasında ortaya çıkar: Oguz bir gün yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında çok becerikli bir adam vardı. Adı Tömüdü Kagul idi. Ona buyurdu; “sen burada kal ve çatıyı aç, açtıktan sonra orduya gel”. Bunun üzerine ona Kalaç adını koydu ve ilerledi⁸². Ancak Reşideddin Oguz-nâmesi’nde ise, Kaşgarlı’nın söylediği gibi aç kalmayla alâkalıdır⁸³.

Oguz Kagan Destanlarında Kalaç isminin, hemen Karluk’tan sonra anılması onlarla komşu olduklarına delalettir. Yani illeri Türkistan’ın güney taraflarına düşmekteydi.

13- *Karluk*: Kaşgarlı’nın eserinin birkaç yerinde adlarına rastladığımız Karluklar için, göçebe Türklerden bir bölüğün adıdır. Oguzlardan ayırdılar, ama onlar gibi Türkmendirler, dendiği gibi, boy beylerine Köl İrkin unvanının verildiğinden de bahsolunur⁸⁴.

En eski Türk boyları arasında görülen Karluk ismi hususunda Oguz Kagan Destanı’na baktığımızda; “karlı” manasına gelir⁸⁵. Bununla birlikte Çin kaynaklarında genellikle *Ko-lo-lu* şeklinde transkripsiyon edilen Karluklar, Kök Türklerin bir kabilesi olarak gösterilmektedir. Uygurlar’a ait Tibetçe bir metinde Karluk adı *Gar-log* şeklinde kayıtlıdır. Kök Türkçe kitabelerde umumiyetle *Karluk* adıyla anılmışlarsa da, tarihte *Üç Karluk* boyu önemli rol oynamıştır. Bu Üç Karluk kabilesi Çin kaynaklarında; *Meou-lo* (Bulak), *Ta-che-li* (Taşlık veya Dış İl), *P’o-fu* veya *Tch’e-se* (Çigil) diye geçer. Karluklar, dokuz boy halinde sayılmakta olup; bunların üçü *Çigil*, üçü *Heytaliye* veya *Heskeli*, diğer üçü *Bulak* veya *Yılak*, *Kükergin* ve *Tuhsilerdir*. Çinli seyyah Hsüan-tsang’ın *Hi-mo-ta-lo* şeklinde yazdığı ve “karlı dağlar altında yaşayanlar” manasına geldiğini söylediği bu kelimenin, Karluk’un sanskritçe tercümesi olduğu ileri sürülmektedir.

Kök Türkler ve Uygurlar çağında Altay Dağlarının batısında, Urungu Nehri civarlarında ve Tarbagatay Dağlarının güney-doğusunda yaşıyorlardı. İslam kaynaklarından onların ve Kırgızların, Tibet ile sınır olduğunu da öğrenmekteyiz. Ama 11 ve 12. yüzyıllarda Türkistan’ın daha batılarına kadar gelmişlerdi.

⁸¹ *DLTI*, s.412-416.

⁸² Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.198.

⁸³ Gömeç, *a.g.e.*, s.208.

⁸⁴ *DLTI*, s.86, 108, 158, 473.

⁸⁵ Gömeç, *a.g.e.*, s.198.

Bütün tarihleri boyunca siyasi ve etnik bir kuvvet olan Karlukların, Turfan Uyurları içerisinde de etkili olduğu; 1141 yılında Semerkant yakınında vuku-bulan Katvan Çölü'ndeki savaşta, Kara Hitay hükümdarı ile Sultan Sançar'ın ordusunun bozguna uğramasına sebep olduklarını; 12. asrın 2. yarısında Harezmsahlar idaresinde de nüfuz sahibi bulduklarını ve 13. yüzyılın başlarında Çingiz'in idaresine dahil olduklarını biliyoruz. Son olarak Karlukların, 9. asırda ortaya çıkan Kara Hanlı sülalesinin kuruculuğunu da üstlendikleri söylenmektedir⁸⁶.

14- *Kay*: Divanü Lûgat-it-Türk'te, Türklerden bir bölük⁸⁷ denilen Kaylar hakkındaki tartışmalar, vaktiyle büyük alimler tarafından yapılmıştır. Kimine göre Kay'ın çoğulu Kıyat ve Kayılar aynı, kimine göre de farklı iki halktır⁸⁸. Divan'da Türk illeri sayılırken Kayların Basmıllardan sonra geldiği vurgulanmaktadır⁸⁹. Dolayısıyla illeri Altayların eteklerindedir. Yine Türk lehçeleri söz konusu olduğunda; Yagma, Toksı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çümül ve Oguzlar birbirlerine uygun olarak z harfini y'ye çevirirler⁹⁰, deniyor. Bu da bize gösteriyorki, tarihte Kay adlı bir Türk taifesi mevcut ve bizim fikrimizce Türkleşmiş Mogollar olamazlar⁹¹. Kaşgarlı mutlaka buna bir atıf yapardı. Yine de bunların Kayılardan farklı olması gerekir, çünkü Kaşgarlı'da, aynı zamanda bir de Kayı maddesi vardır. Öyle sanıyoruz ki, bunlar bir Basmıl boyudur.

15- *Kençek*: Kaşgarlı'nın eserinde iki dil bilen Türklerden bir bölük diye geçen⁹² Kençeklerin ayrı bir şiveleri olduğu anlaşılıyor⁹³. Kaşgarlı bunlar için, bir Türk tayfası olduğunu söylerken, menşeleri konusunda tereddütlerini de dile getirmektedir⁹⁴. Muhtemelen Rubruk'un da ziyaret ettiği Kençek ilinin Kaşgar'ın kuzey taraflarında olduğu anlaşılma ile beraber, umumiyetle bunlar tarihteki Kanlı veya Kengereslerle bir tutulmaktadır⁹⁵.

⁸⁶ Bakınız, Ziya, **a.g.m.**, s.51, 53; Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi...**, s.22.

⁸⁷ **DLTIII**, s.158.

⁸⁸ Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.145; W.Eberhard, "Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar", **Belleten**, 8/32, Ankara 1944, s.568-569; Togan, **Umumi Türk...**, s.68; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. baskı, Ankara 1987, s.243; F.Köprülü, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", **Belleten**, 8/32, Ankara 1944, s.421-452; F.Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 6. baskı, Ankara 1987, s.128-129.

⁸⁹ **DLTI**, s.28.

⁹⁰ **DLTI**, s.32.

⁹¹ Esasında bazı İslam kaynaklarında onların Türk kabileleri arasında sayılmaları, Türklüklerinin önemli göstergelerindedir. Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.153, 200.

⁹² **DLTI**, s.29, 480.

⁹³ **DLTI**, s.30.

⁹⁴ **DLTI**, s.32; **DLTIII**, s.118-119.

⁹⁵ Togan, **Umumi Türk...**, s.429; W.Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.69.

16- *Kıpçak*: Divanü Lûgat-it-Türk'teki haritaya baktığımızda, Rum ilinden doğuya doğru uzanan Türk yurtlarından birisi olarak karşımıza çıkıyor ve Peçeneklerden sonra geliyor⁹⁶. Burada Türklerden bir bölük ve büyük boylardan bir tanesi olarak görülen⁹⁷ Kıpçaklar, esasında Türk ırkının gelişimindeki iki ana koldan biridir ki, diğeri de Oguz'dur. En büyük Türk destanı Oguznâme'ye göre, Oguz Kagan'ın kardeş ve amca çocuklarının neslinden gelirler.

Uygur Türkçesiyle yazılan Oguz Kagan Destanı'nda, İdil Irmağı boyları ve çevresi Kıpçak Beg'e verilmiş olarak görülmektedir. Yine araştırmacılar tarafından bu adın *ağaç kovuğu*, *içi boş ağaç* anlamında olduğu belirtilmektedir.

Reşideddin Oguznâmesi'ne baktığımızda; Oguz Kagan dünyanın karanlık yanında yaşayan İt-Barak (Fin) adındaki hükümdarın idaresinde, erkekleri çirkin, fakat kadınları çok güzel olan bir kavim ile savaştı. Önce bunlara yenildi ise de, sonradan mağlup etti. O burada onyediy yıl kaldı. Askerlerini ve silahlarını yeniledi. Oguz'un savaşta ölen askerlerinden birisinin karısı hamile olduğu için bu yerde doğum yapması gerekiyordu. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağaç vardı. Kadın o ağaca girip bebeğini doğurdu. Çocuğu Oguz'un yanına getirip, durumu ona anlattılar. Oguz da bu çocuğa Kıpçak adını verdi ki, Kıpçak "kabuk" kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde "içi çürümüş ve oyulmuş ağaca" derler. Türklerce bütün Kıpçak kavimleri bunun neslinden gelmiştir⁹⁸, ifadesiyle karşılaşıyoruz.

17- *Kırgız*: Bunlar Tatarlardan sonra zikrediliyorlar. Türklerden bir boy olarak belirtilen Kırgızların, Türkçe konuştuklarına ve aralarında başka bir lehçenin olmadığına vurgu yapılmaktadır⁹⁹. Kaşgarlı'ya göre bunlar en sondaki Türk kabilesidir.

Tarihi ve arkeolojik belgelere göre yurtları Altay-Sayan, dolayısıyla bugünkü Hakaşların da yaşadıkları Minusinsk Havzasıdır. Kök Türk ve Uygur Türklerinin ardından eski Türk ili Ötüken'in bir bölümüne hakim olan Kırgızlar, buralara yeterince önem vermediler. Orkun Vadisi sadece hayvancılık yapmaya müsait bir yer değil, aynı zamanda Çin ile iktisadi münasebetler kurma noktasındaydı. Tabiki bütün bunların zamanın şartları içinde düşünülmesi lazımdır. Çünkü Çin kaynakları da bize bu durumu izah edecek çok açık bilgiler sunmuyorlar.

Kırgızlar mevzubahis olduğunda, onların bugünkü yurtlarına ne zaman yerleştikleri hususunda Rus ve batılı araştırmacılar arasında münakaşalar

⁹⁶ DLTİ, s.28.

⁹⁷ DLTİ, s.30.

⁹⁸ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.210-211.

⁹⁹ DLTİ, s.28, 30, 458.

vardır. Bunlardan bazıları Kırgızların Tanrı Dağlarına 16-17. yüzyıllarda gelmiş olduklarını iddia ederler. Yine Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kırgızların bir kısmının Yenisey'de buldukları söylenirken, bir kısmının da 10. yüzyılda Tanrı Dağlarında oldukları yazılıdır ki, bu doğrudur. Çünkü onları Hun döneminden itibaren buralarda görebiliyoruz. Buna karşılık Reşideddin, Sibir'den bahsederken; buranın Kırgız bölgesinin kuzey-doğusunda olduğunu söylemektedir. Reşideddin'in bu izahına da dayanarak, Kırgızların Tanrı Dağları mıntikasını yurt tutmalarının kesin tarihi, Mogol istilası sonrasına konulabilir¹⁰⁰.

18- *Oguz*: Kaşgarlı'nın kitabına göre Oguz ili Kıpçaklardan sonradır¹⁰¹. Zaten diğer tarihi kaynaklarla da karşılaştığımızda 11. asırlarda artık Oguzların yurdu Aral çevresi ile Sır Derya boylarıdır. Ancak daha eskiye gidip, Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, Oguzlar Selenge Nehrinin doğu taraflarında görülmektedirler. Oguzların batıya yönelmeye başlamaları, 8. asrın ikinci yarısından sonra olmuştur. Divanü Lûgat-it-Türk'te 22 boy halinde görülen¹⁰² Oguzların, biz 10. yüzyılın başlarında 24 tayfa halinde dizildiklerine şahitiz. Herhalde çağlar içinde bu birliğe girmeler ve çıkmalar olmuştur.

Tıpkı Kök Türkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oguzların isyanı vardır. Bu bakımdan oldukça ilginç bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri olmuşlardır. Kök Türkçe yazılı belgelerde 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Oguzlarla alâkalı bir kayda rastlamıyoruz. Bu da bize onların batıya doğru kaydıklarını gösteriyor. Umumiyetle Sır Derya boylarına gelen Oguzlar, buradaki Peçenekleri daha batıya sürerek, yeni bir yurt tuttular. Muhtemelen Oguz Kagan Destanı'ndaki Peçenek-Oguz mücadelesi bu dönemin izlerini taşımaktadır. 10. asrın ilk yarısında, başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir. Bu memleket genel manada İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır Derya ve Üst Yurt sahalarını kapsamaktadır¹⁰³.

11. yüzyılla birlikte, kalabalık Türk kuvvetleri halinde Anadolu ve Suriye bölgelerine gelen Oguzlar, dünya tarihinde çok önemli gelişmelere sebep oldular. Oguzlara, İslamiyeti seçtikten sonra Türkmen denmeye de

¹⁰⁰ Kırgız Türkleri konusunda geniş bilgi için bakınız, S.Gömeç, **Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri**, Ankara 2002; Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri...**, s.109-158.

¹⁰¹ **DLTI**, s.28.

¹⁰² **DLTI**, s.55-58.

¹⁰³ H.N.Orkun, **Türk Tarihi**, C. III, Ankara 1946, s.40; Sümer, **a.g.e.**, s.24; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.144; A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. baskı, Ankara 1987, s.556; T.Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara 1959, s.4.

başlandı. Tarihteki ilk büyük devletleri Selçukluları, Kınık boyuna dayanarak kuran Oguzlar, Selçuk soyunun zayıflamasında da etkili olduktan sonra, Osmanlı hanedanlığı kanalıyla iktidarı Kayılara teslim ettiler ve altı yüz sene gibi uzun bir müddet Türk ve İslam aleminin liderliğini yaptıktan başka, dünyanın da en güçlü ülkelerinden biri olma unvanına sahip oldular¹⁰⁴.

19- *Sogd*: Kaşgarlı burasının Buhara ile Semerkant arasında olduğunu, bunların Türk kılığını aldıklarını, Türk huyuna büründüklerini belirtiyor. Onların iki dilli olduğuna dair de vurgu yapar¹⁰⁵. Sogdlar, Kök Türk Kitabelerinde de geçen ve Türk hakimiyeti içinde sayılan kavimlerden biridir. Türkçe belgelerde adları *Sogdak* biçiminde yazılıp, Çin vesikalarında *Su-i* veya *Su-de* şeklinde kayıtlıdır. Onların ülkesi eski arapçada *Suguda*, grekçede *Sogdioi* veya *Sogdiano* biçiminde anılır. İlim adamlarının bazıları İran menşeli, bir kısmı ise Fars ve Türk melezi olduklarını söyleyip, tarihteki Sakalarla irtibatlandırır. Zaman zaman Sogdların Türk Devleti içerisindeki konumları göz önünde bulundurularak, onların siyasi bakımdan güçlü oldukları sanılıyorsa da, bize göre bu doğru değildir. Türk Devleti hem Uygurlar çağında, hem de onlardan önce Sogdlar ve onlara benzer halkları belki ticari kabiliyetlerinden ve çok dilli olmalarından dolayı, özellikle dışişlerinde sıkça kullandı¹⁰⁶. Bugün artık onlardan da eser kalmamıştır.

20- *Suvar* ~ *Sabar*: Bulgar ve Rum diyarına yakın, Saksın diye anılan bir şehirdir¹⁰⁷. M. sonra 5 ve 6. yüzyıllarda Batı Sibiryaya ile Kafkasların kuzey bölgesinde mühim tarihi roller oynayan, çeşitli kaynaklarda haklarında dağınık da olsa bilgiler bulunabilen Türk boylarından birisi de Sabarlardır ki; Bizans tarihlerinde *Sabar*, *Sabeir*, *Saber*; Ermeni, Süryani ve İslam vesikalarında *Savır*, *Sabr*, *Sabir*, *Sebir* ve benzeri şekillerde kayıt edilmiştir. Sabarların Slav, Mogol veya Fin-Ogur kavimlerinden geldiği iddiaları bugün eskimiş ve onların Türklüğü, taşıdıkları isim, tarihi ve kültürel durumlarıyla açıklık kazanmıştır. Türlü dillerdeki ses değişiklikleri neticesinde farklı biçimlerde görünen adların esasını ancak Türkçe ile açıklamak mümkündür. Sabar kelimesi sab+ar'dan (sap-ar=sapmak fiiline + ar ekinin ilavesiyle ortaya çıkmıştır. Kazar, Bulgar gibi) meydana gelmiş olup; *sapan*, *yol değiştiren*, *başı boş kalan*, *serbest* manasındadır ve Türklerde ad verme geleneğine uygundur.

¹⁰⁴ Oguzlar hususunda ayrıca bakınız, S.Gömeç, "Oguz Kagan ve Oguz Kagan'ın Kimliği", **I. Uluslararası Oguzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, Diyarbakır 2004.

¹⁰⁵ **DLTI**, s.29, 471.

¹⁰⁶ Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.37-38, 47-48.

¹⁰⁷ **DLTI**, s.30, 32, 437.

Sabarların erken tarihleri hakkında pek malumat yoktur. Adlarının gösterdiği gibi herhangi bir ana kütleden kopmaları söz konusu ise de, onların asıl yurtları diyebileceğimiz yer Tanrı Dağlarının batısıdır ve İli Nehri sahasında iken Asya Hunlarına bağlı bir boy idiler. Muhtemelen batıdaki Tölös kabilelerinden olan Ogur grubuna dahildiler¹⁰⁸.

21- *Tatar*: Doğuya doğru sıralanan Türk kabileleri arasında Tatar ili Yabakulardan sonra, Kırgızlardan önce gelir ki, bugünkü Altaylar bölgesidir. Kaşgarlı bunların Türkçeyi iyi konuştuklarını, z'leri y'ye çevirdiklerini söyler¹⁰⁹.

Orta Asya Türk Tarihinin en karışık bölümlerinden birisi de, Tatarların Türk olup-olmadığı konusudur. Bu hususta yapılan araştırmaların bazıları Tatarların Türklüğünü ortaya koyarlarken, bir kısmı da onların Mogol asıllı olduğu yolundadır.

Çin kaynaklarında adları *Ta-tan* şeklinde yazıldığı vurgulanan Tatar ismini¹¹⁰, Pelliot'un Tun-huang'da bulduğu metinlerde *Tattara* şeklinde görüyoruz. Kaşgarlı başta olmak üzere bir kısım Türkologlar Tatarları Türk kabül ederlerken, bir bölümü de Mogol olarak saymaktadır. Türk-Tatar karışıklığı meselesini Ruslar daha sonraki yüzyıllarda (özellikle 20. asırda) siyasi maksatları için kullandılar. Sibiryadaki Türk boylarına bir zaman topluca Tatar demişler, Rusları Avrupalılar da takip etmişlerdi. Fakat Ruslar bunun bir hata olduğunu anladılar. Tatar adı altında tek bir millet yaratmaktansa, ayrı ayrı boy isimlerine sahip olan Türkleri farklı etnik gruplarmış gibi tanıtarak Başkurt, Kazak, Kırgız, Türkmen, Azeri, Uygur vs. adı altında milletler oluşturmaya çalıştılar. Bugün Tatar adı bir Türk boyu olarak, ancak Kazanlı veya Kuzey Türkleri dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibiry, Astarhan ahali ve Kırım Türkleri için söylenmektedir¹¹¹.

22- *Toksı*: Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it-Türk'teki tarifine göre, Çigillerden sonra gelen bir ildir ve dillerinin Yagmalarla birlikte olduğu vurgulanır. Ayrıca "süçük" kelimesinin izahı sırasında, bunların İli boylarında oturdukları işaret ediliyor ve kendilerine Toksı Çigil de deniyormuş¹¹². Umumiyetle bu Toksıların, Karluk Türkleriyle olan irtibatları dikkate çekilir ki, Çu Nehri civarları onların da yurduydular. Hudud al-alam'da ülkelerinin Çigillerinkinden güzel olduğu, konar-göçer yaşadıkları, dört tane yerleşim birimlerinin bulunduğu anlatılmaktadır¹¹³.

¹⁰⁸ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983, s.148-150.

¹⁰⁹ **DLTI**, s.28, 30, 32, 411.

¹¹⁰ Bu konuda daha derin çalışmaların yapılması gerekir.

¹¹¹ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.64-65.

¹¹² **DLTI**, s.28, 408, 423.

¹¹³ Togan, **Umumi Türk...**, s.82; Z.V.Togan, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", **Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, **Ord.Prof.Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı**, Sayı

23- *Ugrak*: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, Yagmalardan sonra gelen Ugrakların yiğitliklerinden de bahsedilir¹¹⁴. Sınır bölgesinde oturan bu Türklere Kara Yığaç dendiği de söyleniyor ve Türklerden bir boy olarak sayılıyor¹¹⁵. Kaşgarlı çağında herhalde onlar İli kıyılarına gelmiş olsalar gerek. Tarih-i Cihan Güşa'da Sultan Celaleddin Harzemşah'ın Seyfeddin Igrak adlı bir komutanının bulunduğu öğreniyoruz. Ama bunun Kalaç asıllı olduğuna dair atıflar vardır¹¹⁶.

24- *Uygur*: Divan'da, Türk illerinden Hitay ve Tangut'tan önceki bir bölge olduğuna, öz Türkçe konuşmalarına karşılık, kendi aralarında söyleşirken, ayrı bir ağız kullandıklarına ve yazılarının bulunduğu, Uygur şehirlerine gelene kadar pek çok nehirden geçildiğine, güneyinde Tibet'in olduğuna, Beş Balık denilen en büyük yerleşim birimlerinin varlığından, üzerinde Uygur hanının mührünün vurulduğu ve alış-verişte kullanılan bir paralarının mevcudiyetinden bahsolunur¹¹⁷.

Ayrıca Kaşgarlı Uygur kelimesini açıklarken şunlara değiniyor: Beş şehirli bir vilayetin adı¹¹⁸. Zulkarneyn Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tonga Han-oglu Nizameddin İsrail Togan Tekin babasından hikaye ederek dedi ki: "Zulkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dörtbin kişi göndermiş; tolgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zulkarneyn bunlara şaşa kalmış ve Hozhorend inan demiş. Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar. Çünkü bunların elinden av kurtulmaz. İstedikleri zaman avlayıp, yiyebilirler demek istemiş ve bu vilayete Hozhur adı verilmiş. Sonraları "hı" harfi elife çevrilmiştir.

Kitabın sahibi Mahmud der ki, bunun içindirki bizim atalarımız olan beylere "hamir" derler; çünkü Oguzlar "amir" diyemezler. Babamız, Türk illerini Samanlı-ogullarından alan beydir"¹¹⁹.

Divan'daki bu izahat anlaşılacağı üzere Ötüken'deki Uygur Devletinin yıkılıp, onların bir bölümünün Doğu Türkistan'a, Turfan bölgesine geldikleri döneminin hikayesidir. Halbuki Çin kaynaklarıyla, Kök Türk Kitabelerine baktığımızda, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurtlarının, Selenge

13, Erzurum 1985, s.61; Şeşen, a.g.e., s.66.

¹¹⁴ DLTİ, s.28, 468.

¹¹⁵ DLTİ, s.119, 313.

¹¹⁶ Ata Melik Alaaddin Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, I. Cilt, Ankara 1988, s.181.

¹¹⁷ DLTİ, s.28-30, 355, 379, 418.

¹¹⁸ Tabi ki Kaşgarlı, büyük Uygur Kaganlığının yıkılmasından sonraki dönemi hatırlamaktadır.

¹¹⁹ DLTİ, s.111-112.

Nehrinin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyinde olduğu da görülmektedir¹²⁰.

25- *Yabaku*: Kaşgarlı Mahmud Türk kabileleri hakkında bilgi verirken, Yabaku ilini Kaylardan sonra, Tatarlardan önce koymaktadır ve Türkçeyi iyi bildiklerine işaret eder. Ayrıca bunların da z'leri y'ye çevirdiklerinden söz açıyor¹²¹. Bir Türk boyu sayılırlar ve kitabın bazı yerlerinde Böke Budraç adındaki Yabaku büyüğüne atıf vardır¹²². Bazı araştırmacılar tarafından Türk olmadığı da söylenen Yabakular, İslam kaynaklarında Karluklarla irtibatlandırılır ve buldukları yer herhalde Kaşgar'a yakın İmil civarlarıdır¹²³.

26- *Yagma*: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre Yagmalar, Toksılardan sonra, Ugraklardan önce gelirler ve çok güzel bir Türkçe konuşurlar. Ayrıca bunların bir bölümü İli Nehri boylarında otururlar¹²⁴. Kara Yagma denilen bu Türklerin ülkesinde Yadacılara da rastlanmaktadır¹²⁵. Kalabalık bir nüfusa sahiptirler ve bazı Tokuz Oguz köylerine talan akınları yaparlardı.

İslam kaynaklarındaki bilgilere baktığımızda, bunlar Tokuz Oguz kabile konfederasyonunun bir alt üyesidirler. Yagmalar Tokuz Oguzların bir parçası olarak gösterilirse de, Çin kaynaklarındaki Tokuz Oguz tayfaları içinde Yagma'yı çağrıştıracak herhangi bir ize rastlamıyoruz¹²⁶. Ayrıca Tanrı Dağlarının ortasıyla, batı taraflarında ve Narın Nehrinin güneyinde de yaşarlar. Bir takım araştırmacıların fikrince, Kara Hanlı sülalesini de bunlar kurmuştur¹²⁷. Ama bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır.

¹²⁰ Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s.15.

¹²¹ *DLTI*, s.28, 30, 32.

¹²² *DLTI*, s.452; *DLTIII*, s.36, 227.

¹²³ Barthold, *Orta Asya Türk...*, s.129-130; K.Czegledy, "Gardizi on the History of the Central Asia", *Acta Orientalia*, 27/3, Budapest 1973, s.265; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.146; Şeşen, *a.g.e.*, s.73; S.G.Klyastorniy-T.İ.Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.146.

F.Sümer, Yabaku'yu Bayırku'nun bozulmuş şekli olarak düşünüyorsa da buna teredditle bakmak lazım. Bakınız, F.Sümer, *Oguzlar*, 2. baskı, Ankara 1972, s.8.

¹²⁴ *DLTI*, s.28, 30, 92.

¹²⁵ *DLTIII*, s.3, 34.

¹²⁶ Tokuz Oguz boyları şunlardır: 1- Uygur, 2- Bayırku, 3- Kun, 4- Tongra, 5- Çik İl (Sek El), 6- Ediz, 7- A-pu-se (Apa İsi), 8- Ku-lun-wu-ku (Kurikan?), 9- Bugu.

¹²⁷ V.Minorsky, *Hudud al-alam*. The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., London 1937, s.277-279; Czegledy, *a.g.m.*, s.263-264; Barthold, *Orta Asya Türk...*, s.99; V.Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.321-322; Z.V.Togan, *a.g.e.*, s.58; Togan, *a.g.m.*, s.61; F.Sümer, "Tokuz Oguzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, 5. baskı, İstanbul 1988, s.426; L.Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 2. baskı, Ankara 1988, s.108; Şeşen, *a.g.e.*, s.62-63, 91; L.N.Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, Çev. A.Batur, 2. baskı, İstanbul 2003, s.108.

27- *Yimek*: Bu il, Oguzlar ile Başkurt yurdu arasında görülür ve Yimek bozkırlarını İrtiş Irmağı sular¹²⁸. Kaşgarlı Mahmud burada şöyle bir de açıklama yapıyor: “Biz bunları Kıpçaklardan bir boy saydık. Halbuki Kıpçaklar kendilerini ayrı bir kabile olarak görürler”¹²⁹.

Esasında Türk tarihinin muammalı bölümlerinden birisi de Kimek yurdu, onların boyları ve tarihteki yerleridir. Diğer İslam kaynaklarını incelediğimizde Türk boylarının meşhurlarından sayılan Yimekler, Kimeklerin bir ailesi olarak görülürler. Kimeklerin ilk yurtları hakkında bilgimiz yoktur. Onların tarih sahnesine çıkışları İrtiş Nehrinin iki kıyısındaki hayatları sırasına rastlamaktadır. Burası Türk anayurdunun batı kesimlerini meydana getirmektedir. Gerdizi’ye göre Kimek destanında yedi kabilenin adı sayılmıştır ve bunlar şunlardır: İmi (Eymi), İmek (Yimek), Tatar, Balandur (Belencer veya Bayındır), Kıpçak, Lankaz, Aclad¹³⁰.

Herhalde Kaşgarlı çağına geldiğimizde bunların önderliği artık Kıpçakların eline geçmişti.

III- Şehirler

Divanü Lûgat-it-Türk’te şehir manasına gelen bazı terimler mevcuttur ki, bunları aşağıda vereceğiz.

Balık: Bunun için Kaşgarlı bu muhteşem eserinde, İslamlıktan çok evvel Türk dilinde “sığınak, kale, şehir” demektedir¹³¹.

Ken: Doğu ülkelerinde her şehre verilen bir addır. Bu “kend” kelimesinin kısaltılmasıdır¹³².

Kend: Şehir. Bu sözden çıkararak “Ordu-kend”, hanın oturduğu şehir demektir¹³³. Bunun yanısıra Kaşgarlı Mahmud, kend hususunda şunları da dile getirmektedir: Oguzlara uyanlara göre “köy”, Türklerin büyük bir kısmınca “şehir” anlamına gelir¹³⁴.

Ordu: Hakanın oturduğu şehirdir¹³⁵.

Uluş: Esasında “köy” manasında olup, şehir için de kullanılır¹³⁶. Bununla birlikte Divan’da şu şehir isimleriyle karşılaşmaktayız:

¹²⁸ **DLTI**, s.28, 97.

¹²⁹ **DLTIII**, s.29.

¹³⁰ Geniş bilgi için bakınız, K.Özergin, “Kimekler ve Kimek Devleti, **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.371-397; Şeşen, **a.g.e.**, s.153.

¹³¹ **DLTI**, s.379.

¹³² **DLTI**, s.339-340.

¹³³ **DLTI**, s.343.

¹³⁴ **DLTI**, s.344.

¹³⁵ **DLTI**, s.124.

¹³⁶ **DLTI**, s.62.

1- *Argu*: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, aslında burası bir bölgedir. Talas ile Balasagun arasındaki yerlere bu ad verilmiştir¹³⁷. Argular aynı zamanda bir Türk boyudur ve söylenenlere baktığımızda, bu coğrafyanın Çigillerin yurdu olduğu da anlaşılmaktadır¹³⁸ ki, buradan da Çigillerle, Argular arasında bir münasebetin varlığı sonucu çıkmaktadır.

2- *Asbicab ~ Sayram*: Tarihi kaynaklarda İsficab olarak geçen bu şehrin, bir diğer isminin Sayram olduğu ve Beyza da dendiğini görmekteyiz¹³⁹. İslam kaynaklarında Harzem'den İsficab'a kadar Oguzlar, İsficab'tan Fergana'ya değin Karlukların oturduğu söyleniyor. Bugün şehrin adının Çimkent olduğu söyleniyorsa da, Çimkent ile Sayram'ın arası biraz uzaktır ve burası Güney Kazakistan'dadır. Tarihte, bu bölgede Türklerle birlikte Sogdlar da yaşamış ise de, Sayram'ın kültür tarihimiz açısından en mühim yanı, Hoca Ahmed Yesevi'nin memleketi olmasıdır. Bununla beraber Türkistan'da birkaç tane Sayram vardır. Oguz Kagan Destanı'nda geçen Karı Sayram da bunlardan birisidir¹⁴⁰.

3- *Aşçan*: Çin'e giden yol üzerindeki bir konak şehridir¹⁴¹. Fakat buranın tam mevkiinin neresi olduğunu belirleyemedik. Herhalde Kaşgar'ın doğu taraflarındadır.

4- *Balasagun*: Bu şehir şimdiki Kırgızistan'da, Tokmak'ın güneybatısında olup, Divanü Lûgat-it-Türk'ün değişik yerlerinde Kuz Uluş ve Kuz Orda diye de anılır¹⁴². Ancak Balasagun'un yakınlarında bir "Ordu", yani kentten bahsedilir¹⁴³ ki, belki de bu hakiki merkez idi ve Balasagun¹⁴⁴ ile diğer iskan yerleri de onun etrafında bulunuyordu.

5- *Barçuk*: Kaşgarlı buraya Afrasyab'ın şehridir diyor. Ayrıca Çarukların da bir bölümünün burada oturduğunu öğreniyoruz¹⁴⁵. Burası Doğu Türkistan'da Aksu'nun güneyindeki Maral Başı ile de eş tutulmaktadır¹⁴⁶. Yine tarihten biliyoruz ki Turfan Uygur hükümdarlarından birisinin unvanı İdi-kut Barçuk'tur. Uygurlar, 1209 yılında Çingiz'e bağlandıklarında başlarında İdi-Kut Barçuk bulunuyordu.

6- *Barsgan*: Buranın adı Afrasyab'ın oğlundan gelmektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un babasının şehridir ve Divan'da Barsganlılar için,

¹³⁷ **DLTI**, s.127.

¹³⁸ **DLTI**, s.393.

¹³⁹ **DLTIII**, s.176.

¹⁴⁰ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.202; Şeşen, **a.g.e.**, s.43, 143, 147, 161.

¹⁴¹ **DLTI**, s.137-138.

¹⁴² **DLTI**, s.62, 124.

¹⁴³ **DLTI**, s.124.

¹⁴⁴ Balasagun'un adı hususunda bakınız, Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.108.

¹⁴⁵ **DLTI**, s.381, 466.

¹⁴⁶ Togan, **a.g.e.**, s.412, 422; Sümer, **Eski Türklerde...**, s.48.

“insanların en kötüsü” gibi pek övücü olmayan cümlelere rastlamaktayız¹⁴⁷. Yine Barsganlılarla alâkalı şöyle bir hikaye anlatılıyor: “Uygur hakanının Barsgan adında bir at bakıcısı varmış. Havası güzel olan bu yerde atları yetiştirdiğinden dolayı sonradan onun ismi buraya verilmiş”¹⁴⁸. Barsgan Issık Köl’ün güney-doğusundadır ve Taraz’a yakındır. Aynı zamanda Karluklar da meskun olup, kimi iddialara göre bunlar On Okların Tulu boyundandırlar¹⁴⁹.

7- *Beş Balık*: Divanü Lûgat-it-Türk’te Uygur adı anlatılırken, onların beş şehri olduğundan, halkının kafirliğinin katılığında¹⁵⁰ söz edilir. Beş Balık ile ilgili özellikle Kök Türk ve Uygur dönemine ait yazılı belgelerde pek çok şeye rastlamaktayız. Beş Balık bölgesi Türkistan’ın kilit noktalarından ve İpek Yolu üzerinde bulunması yüzünden, son derece önemli bir mevkiydi. Buraya sahip olmak amacıyla çağlar boyunca çevre halklarının mücadelesine şahitiz. Çin kaynaklarında Pei-t’ing şeklinde geçen bölge, bugünkü Tanrı Dağlarının kuzeyinde, şimdiki Urumçi havalisindeki yerleşim birimleridir¹⁵¹.

8- *Buhara*: Divan’ın çeşitli yerlerinde anılan¹⁵² Buhara, bugün Türkistan’da, Özbekistan sınırları içerisinde bulunan çok eski bir tarihi kenttir. Kök Türkler çağında buraya “Bukarak” deniyordu. 8. yüzyılda Buhara bölgesinin Sogd kolonileri ile çevrili olduğu, Talas yöresinde de müslümanların yer aldığı ifade edilmiş olup, Kaşgarlı Buhara ile Semerkant arasında Sogdların yaşadığını ve tamamen Türk kültürüne sahip bulduklarını hatırlatır. Buhara’da bu çağda kimlerin oturduğunu belirlemek için kaynaklar henüz yeterli değildir.

Çin vesikaları 5. asırdan itibaren Buhara’yı “Nu-mi” ismiyle anarlar ki, bu İslam devrine kadar yaşayan “Numickas” adına tekabül etmektedir. Buhara ismi ilk defa Çinli seyyah Hsüan-tsang’ın seyahatnamesinde geçer. Cüveynî, bu adla alâkalı olarak sanskrit dilindeki “Vihara” kelimesinin Türkçedeki “buhar” ile karşılanabileceğini söylemiştir. Bir de İslam kaynaklarında anılan Buhar-Hudatlar vardır ki, kimlikleri meçhûldür¹⁵³.

9- *Can Balık*: Bu şehrin adına da Uygur maddesi vesilesiyle rastlamaktayız. Uygur ilinde, Zulkarneyn’in yaptırdığı kentlerden birisi de

¹⁴⁷ **DLTI**, s.439; **DLTIII**, s.417.

¹⁴⁸ **DLTI**, s.418.

¹⁴⁹ Bakınız, V.Minorsky, “Tamim Ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII, Bruxelles 1948, s.290-291; Sümer, **a.g.e.**, s.57; Şeşen, **a.g.e.**, s.65, 97, 105, 127.

¹⁵⁰ **DLTI**, s.113, 379.

¹⁵¹ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.62.

¹⁵² **DLTI**, s.471; **DLTIII**, s.150.

¹⁵³ Gömeç, **a.g.e.**, s.74.

Can Balık'tır¹⁵⁴. Burasının Koço ile Beş Balık arasında olması gerekiyor. Türkistan'daki Manas şehrinin de doğusundadır¹⁵⁵.

10- *Hotan*: Günümüzde Doğu Türkistan'da bulunan Hotan'ın yapısı Divanü Lûgat-it-Türk'te biraz karışıktır¹⁵⁶. Diğer bazı İslam kaynakları da bunu teyit eder ve herhalde önemli sayıda Tibetli nüfusu barındırıyordu. Şehrin iki yanından akan sular vardır ki, bunlardan birisine Ürüng-kaş Ögüz, diğerine de Kara-kaş Ögüz deniyor¹⁵⁷. Kaşgarlı buranın yöneticisinin unvanının Cemşid'den bozulma Cengşi olduğunu¹⁵⁸ belirtiyorsa da, herhalde bunun doğruluğu tartışılır¹⁵⁹. Hotan, Yarkent'in güney-doğusundadır, Kuça ile arasında 15 günlük mesafe vardır ve Tarım'ın kollarından biri olan Hotan Suyu kenarında kurulmuştur. Buradan insanlar yeşim taşı elde ediyorlardı. Tarihte bağ ve bahçeleriyle meşhur bu bölgede pamuk üretiminin yapıldığını, halkının büyük bir kısmının çiftçilikle uğraştığını bilmekteyiz¹⁶⁰.

11- *İtlık*: Kaşgarlı'ya göre Talas'a yakın bir şehrin adıdır¹⁶¹. Buna dair herhangi bir bilgiye diğer eserlerde rastlamadık. Belki de kelime Otlık veya Atlık gibi okunabilir. Çünkü Taraz'ın hemen yakınında Otlık diye bir yerden söz edilmektedir¹⁶².

12- *İki Öküz*: İli ile Yafınç Deresi (Karatal) arasında bu isimle anılan bir kent mevcuttur. Herhalde, buraya da komşu Kamlançu adında bir kasaba vardır¹⁶³. Diğer İslam kaynaklarının verdiği bilgilerden bu yerin Kulca'nın batısında, Almalık'ın da kuzey-doğusunda olduğu sanılmaktadır¹⁶⁴.

13- *İnçkend*: Divanü Lûgat-it-Türk'te "inç" kelimesi¹⁶⁵ açıklanırken, İnçkend diye bir mahalden söz ediliyor ki; "Peçeli" (Mukanna) namında yaşlı bir kişinin şehri olup, artık o çağda harabeye döndüğü belirtiliyor¹⁶⁶. Burada adı geçen Mukanna'nın Halife Mehdi devrinde (775-785) Horasan

¹⁵⁴ **DLTI**, s.113.

¹⁵⁵ F.Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1984, s.45.

¹⁵⁶ **DLTI**, s.29.

¹⁵⁷ **DLTIII**, s.152.

¹⁵⁸ **DLTIII**, s.378.

¹⁵⁹ Bu unvanın Çince Chang-shih'den geldiği söyleniyor ve erken çağlarda Türklerin arasına girerek Cengşi'ye dönüştüğü vurgulanmaktadır. Bakınız, B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.225.

¹⁶⁰ Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.58; Şeşen, **a.g.e.**, s.61, 81, 198, 200.

¹⁶¹ **DLTI**, s.98.

¹⁶² Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.238, 248, 252.

¹⁶³ **DLTI**, s.59; **DLTIII**, s.242.

¹⁶⁴ Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.90-91.

¹⁶⁵ Rahat, sakin demektir.

¹⁶⁶ **DLTIII**, s.437-438.

bölgesine gelen kişilerden olduğu anlaşılıyor¹⁶⁷. Fakat İnçkend'in nerede bulunduğunu söylemek zordur.

14- *Karaçuk*: Farab'ın adı ve Oguz kentlerinden biri olarak¹⁶⁸ geçen bu tarihi mekan hususundaki tartışmalar halâ sürmektedir. Ama hakikat olan bir şey var ise, o da; burası meşhur Oguz Kagan Destanı'nda Oguz Han'ın merkezidir. Karaçuk aynı zamanda Oguz'un iki baş hatunun dışındaki eşlerinden olan çocuklarından birisinin de ismidir¹⁶⁹. Bununla birlikte bu yerleşim biriminin olduğu mahal umumiyetle Güney Kazakistan'daki Kara Dağların etekleri olarak gösterilir.

15- *Karnak*: Kaşgarlı Mahmud bura da bir Oguz şehridir diyor¹⁷⁰. Bugünkü güney Kazakistan'daki Yesi'nin kuzey-batısındadır¹⁷¹.

16- *Kaşgar*: Bu önemli kent ve bölge hakkında Divanü Lûgat-it-Türk'ün pekçok yerinde atıf vardır. Burası mühim bir merkez ve ordugâh olduğundan, Ordu-kent de deniyordu¹⁷². Ayrıca Afrasyab'ın havasının güzelliğinden dolayı burada oturduğu işaret ediliyor. Halkı arasında değişik Türk boyları bulunduğu gibi Kıpçak ve Çigillere de rastlanmaktaydı. Ortasından Taman diye bir dere akar¹⁷³.

Kaşgar bölgesi Milattan önceki çağlardan itibaren Türk iskanına sahne olmuş bir coğrafyadır. Türkistan'ın en önemli stratejik mevkilerinden birisi durumundaki Kaşgar, aynı zamanda İpek Yolu güzergahında yer alması itibarıyla, tarih boyunca pekçok istilalara da uğramıştır. Bölgeyi gezen seyyahlardan öğrendiğimize göre, burada ticaret, tarım ve sanat gelişmiştir, toprakları verimlidir. Ayrıca havalinin en büyük pazarına sahiptir¹⁷⁴.

17- *Katun Sini*: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, Çin ile Tangut ülkesi arasında bir şehirdir¹⁷⁵. Kansu bölgesindeki Etsin Kөл civarları olabilir¹⁷⁶ ve burada vaktiyle Türkler hakim idi.

18- *Kayas ~ Kuyas*: Toksı ve Çigil illerindeki birtakım şehirler bu ad ile anılır ki; bunlar Saplıg Kayas, Ürüng Kayas, Kara Kayas'tır¹⁷⁷. Görüleceği üzere mevkii tarif edilmemekle beraber Toksı ve Çigil yurtları içerisinde

¹⁶⁷ Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.9.

¹⁶⁸ **DLTI**, s.487.

¹⁶⁹ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.234.

¹⁷⁰ **DLTI**, s.473.

¹⁷¹ Bakınız, Sümer, **Oguzlar...**, s.39.

¹⁷² **DLTI**, s.124, 343.

¹⁷³ **DLTI**, s.394, 402, 474.

¹⁷⁴ Bakınız, Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.57.

¹⁷⁵ **DLTIII**, s.138.

¹⁷⁶ Bakınız, Togan, **Umumi Türk...**, s.454.

¹⁷⁷ **DLTI**, s.172.

olduğu da vurgulanmaktadır. Belki buraları Almalık'a yakın, Kulca civarları ve İli boylarıdır¹⁷⁸.

19- *Kazvin*: Bu Kazvin kentini Afrasyab'ın kızı Kaz'ın kurduğu ve aslının da "Kazoynu" olduğunu söyleyen Kaşgarlı; "çünkü Afrasyab'ın kızı orada oturur ve oynarmış. Türklerden birtakımları, Türk ülkesinin sınırını Kazvin'den başlatırlar. Kum şehri de hudut sayılır. Zaten kum kelimesi Türkçedir", diyor¹⁷⁹. Kazvin bugün İran'dadır.

20- *Kençek Sengir*: Divanü Lûgat-it-Türk'te, Talas'ın yakınında olduğu işaret edilen Kençek Sengir, Kıpçak sınırır¹⁸⁰ ve burası Kaşgar'ın kuzeyi, yani yukarıda da belirtildiği üzere Talas civarlarıdır. Bazı alimler Kençek'i Kanglı (Kengeres) ile birleştiriyorlar¹⁸¹.

21- *Keşmir*: Kaşgarlı burası için de Türk illerinde bir şehirdir, der. Divan'da burayı Süleyman Yalavaç'ın kurdurduğu vurgulanırken, Mesudi İran şahı Keykavus'un yaptırdığından söz eder. Ayrıca Marco Polo'nun da bu kent hakkında verdiği bilgilerde; onların Yadacılık'ta meşhur, insanların umumiyetle zayıf, fakat kadınlarının güzel, ikliminin ne sıcak, ne de soğuk olduğunu öğrenmekteyiz¹⁸². Keşmir bugün Hindistan ile Pakistan arasında olup, Hun çağından itibaren Türklerin yurt tuttuğu topraklardan birisidir.

22- *Kiçi Talas*: Divanü Lûgat-it-Türk'ten öğrendiğimize göre, iki tane Talas vardır. Bunlardan birisi, Kiçi Talas, diğeri de Ulug Talas'tır¹⁸³. Tarih boyunca Türklerin iskanına uğramış mühim bir merkez de Talas'tır. Esasen Talas bugün Kırgızistan'ın kuzeyinde ismini aldığı ırmağın kenarındadır.

23- *Kingüt*: Burası Divan'da Uygur sınırında bir şehir¹⁸⁴ diye verilmiştir. Muhtemelen Kuça civarındaydı. Z.V.Togan Kingüt'ü bir Sha-to boyu ve vatanlarını da Lopnor ile Kumul arası olarak kabul ediyor¹⁸⁵.

24- *Koçu*: Uygur yerleşim birimlerinden biri olarak tahmin olunan Koçu'nun Zulkarneyn tarafından yapıldığına dair bir atıf vardır ve buradaki bütün şehirlerin bu ad ile anıldığı vurgulanmaktadır¹⁸⁶. Kaşgarlı'nın eserinde Küçe diye de anılan kent Uygur topraklarının sınırındadır ve yakınından Tarım Nehri akar. Daha evvelce zikrolunan Kingüt ile Kuça arasında Yulduz

¹⁷⁸ Cüveyni, **a.g.e.**, C. I, s.98; Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.246-247.

¹⁷⁹ **DLTIII**, s.149.

¹⁸⁰ **DLTI**, s.480.

¹⁸¹ Banguoğlu, **a.g.m.**, s.4; Togan, **a.g.e.**, s.404-406; Barthold, **Mogol İstilasına...**, s.632.

¹⁸² **DLTI**, s.457.

Mesudi, **a.g.e.**, s.129; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.54.

¹⁸³ **DLTI**, s.366.

¹⁸⁴ **DLTIII**, s.362.

¹⁸⁵ Togan, **a.g.e.**, s.433-434; Şeşen, **a.g.e.**, s.196.

¹⁸⁶ **DLTI**, s.113; **DLTIII**, s.219, 238.

Köl bulunuyordu¹⁸⁷. Biz şehrin adının tarihteki Koşu boyundan geldiğini düşünüyoruz.

25- *Konçgar Başı*: Divanü Lûgat-it-Türk'te bir kent adı olarak geçen Konçgar Başı'nın yakınında Siding Kөл diye bir su birikintisinden söz açılmaktadır ve buradan şehrin Balasagun'un güney-batısında, Issık Kөл'e yakın olduğunu öğreniyoruz¹⁸⁸.

26- *Kum*: Bunun için Kaşgarlı; "Kum şehri Türk yurdunun sınırındır. Çünkü Kum kelimesi Türkçedir. Afrasyab'ın kızı burada avlanırmış"¹⁸⁹, der. İslam kaynaklarında Cermiye de denilen Kum, Taraz'a yakındır ve Karluk topraklarının başlangıcı olarak görülür¹⁹⁰.

27- *Mankent*: Bugün harap olan Kaşgar yakınındaki bir şehrin adıdır¹⁹¹. Barthold Çimkent'in kuzey-doğusunda Mankent diye bir köyden haber veriyor¹⁹².

28- *Merv*: Divanü Lûgat-it-Türk'te Afrasyab'ın kızı Kaz'dan söz edilirken, tıpkı Kum gibi, bazıları da Türk hududunun Merveşşahican'dan başladığını söylerler. Çünkü Kaz'ın babası Tonga Alp Er, Afrasyab'tır. Merv şehrini yapan zattır. Afrasyab burayı Tahmures tarafından kentin iç kalesinin inşasından üçyüz sene sonra kurmuştur. Birtakım insan da bütün Maveraünnehir'i (Çay-ardı) Türk ülkesi saymışlardır¹⁹³, der.

Merv tarih boyunca Türklerce mühim bir coğrafya olup, özellikle Selçuklu Türklerinin hayatında ön plana çıkar. Bugün de Türkmenistan'a başkentlik etmektedir.

29- *Özçend ~ Özkent*: Edgiş boyunun yerleştiği bir şehirdir. Özkent ile Kaşgar arasında Kavak-art diye bir yer vardır. Yabaku Suyu da Özkent ile Fergana'yı böler¹⁹⁴. Ayrıca Divan'da bir not daha düşülmüştür ki, Şaş'a yani Taşkent'e de Özkent deniyor¹⁹⁵.

Yine Divanü Lûgat-it-Türk'ün bir Özkend maddesi daha vardır ve Fergana için kullanıldığından bahsedilir¹⁹⁶. Fergana ile Kaşgar arasında Aruk-turuk diye sarp bir yer mevcuttur. Fergana ve Şıknı ahalisinin sık sık "Bukuk" denilen bir hastalığa yakalandığı da vurgulanır. Diğer İslam kaynaklarına baktığımızda bu büyük şehrin yanında bir dağ olduğunu ve

¹⁸⁷ **DLTI**, s.361, 396, 404; **DLTIII**, s.135.

¹⁸⁸ **DLTIII**, s.135, 369, 382, 441.

¹⁸⁹ **DLTIII**, s.149.

¹⁹⁰ Bakınız, Sümer, **a.g.e.**, s.72; Şeşen, **a.g.e.**, s.188.

¹⁹¹ **DLTIII**, s.157.

¹⁹² Barthold, **Mogol İstilasına...**, s.226.

¹⁹³ **DLTIII**, s.149.

¹⁹⁴ **DLTI**, s.96, 383; **DLTIII**, s.36.

¹⁹⁵ **DLTIII**, s.150.

¹⁹⁶ **DLTI**, s.344.

burada toplanan pekçok suyun aktığını, surlarının mevcut olduğu anlaşılıyor¹⁹⁷. Öyle görülüyor ki, birbirine çok yakın bulunan Fergana ve Taşkent bölgesi zaman zaman ortak adlarla anılmışlardır. Burası bugünkü Kırgızistan'ın Karasu ilinin hemen doğusundaki Özgen'e karşılık gelmektedir. Burada Kara Hanlı Türk muhitine dair mimari eserler hala ayaktadır ve zamanında Babur Şah da buraya bir sefer düzenlemiştir¹⁹⁸.

30- *Saksın* ~ *Suvar*: Kaşgarlı Mahmud'un belirttiğine göre, bu yer Bulgar'a yakındır¹⁹⁹. Z.V.Togan bu ismi Saka ile ve sonundaki -sın-sin ekini de şehirle birleştirmekteyse de, buna şimdilik ihtiyatla yaklaşmak lazım²⁰⁰. Burası umumiyetle Aral'ın kuzey-doğu taraflarında aranıyor ve Harezmi ile Bulgar şehri ortasında bulunsa gerek. Bazı İslam yazarlarında bölgenin nehirlerinin ve ağaçlarının bolluğuna, kalabalık bir tüccar grubunun barındığına, halkın ekserisinin Müslüman olduğuna, Saksın'ın yakınından geçen ırmakta çokça balık tutulduğuna, eti ve ekmeği bol bir şehir olduğuna değinilmektedir²⁰¹.

31- *Sançu*: Yukarı Çin yolu üzerindeki bu kent²⁰², herhalde Shanchou'dur²⁰³.

32- *Sapran* ~ *Savran* ~ *Sepren*: Oguz şehirlerinden birinin adı olarak bildirilmektedir²⁰⁴ ki, Güney Kazakistan'da, Sir Derya civarlarında, Yesi'ye 115 km kadar uzaklıktadır ve Oguzlarla Kimekler arasındaki bir hudut bölgesidir²⁰⁵.

33- *Semizkent*: Afrasyab'ın kızının adı Kaz vesilesiyle anılan kentlerden birisi ve Semerkant'ın diğer ismidir ki²⁰⁶, bunun da -r, -z değişmesinden kaynaklandığı bildiriliyor²⁰⁷. Burası Ortaçağ'ın ve günümüzün önemli bir yerleşim merkezidir. Özellikle Temürlüler çağında her açıdan mühim bir gelişme kaydetmiştir.

Zahireddin Muhammed Babur, hatıratında bu güzel şehir hakkında uzun uzadıya bilgiler verir. O, "Semerkant kadar güzel bir kent dünyada az bulunur. Hiçbir düşman şiddet ve üstünlük ile bunu ele geçiremediği için "Belde-i Mahfuza" derler. Türk ve Mogol halkları Semizkent diye söyler.

¹⁹⁷ *DLTI*, s.380; *DLTII*, s.285-286.

¹⁹⁸ Zahireddin Muhammed Babur, *Baburname*, Haz. R.R.Arat, C. I, Ankara 1970, s.62.

¹⁹⁹ *DLTI*, s.437; Şeşen, *a.g.e.*, s.58-59, 88, 96, 103, 129.

²⁰⁰ Bakınız, Togan, *a.g.e.*, s.494.

²⁰¹ Cüveyni, *a.g.e.*, C. I, s.108; Şeşen, *a.g.e.*, s.151.

²⁰² *DLTI*, s.417.

²⁰³ Togan, *Umumi Türk...*, s.144.

²⁰⁴ *DLTI*, s.436.

²⁰⁵ Bakınız, Barthold, *a.g.e.*, s.227; Togan, *a.g.e.*, s.160; Sümer, *a.g.e.*, s.29.

²⁰⁶ *DLTIII*, s.150.

²⁰⁷ Togan, *a.g.e.*, s.404.

Temür Beg burayı payitaht yaptı. Sur üzerinden kurganın uzunluğunun ölçülmesini emrettim, ölçü 10600 kadem çıktı. Üzüm, kavun, elma, nar ve diğer bütün meyveleri çok iyidir. Semerkant ve mahallerinde Temür ve Ulug Beg'in imaretleriyle, bahçeleri çoktur. Temür Kök Saray diye meşhur olan dört kapılı, fekalâde büyük bir köşk ve kalenin içinde bir cami yaptırmıştır. Semerkant'ın doğusunda iki bahçe açtırdı. Biri Bağ Boldı, öbürü Bağ-ı Dilgüşa'dır. Dilgüşa'da inşa olunan köşkte Temür Beg'in Hindistan muharebeleri tasvir edilmiştir. Ayrıca yine Nakş-ı Cihan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal ve Bağ-ı Behişt bahçeleri vardır. Temür'ün oğulları da buraya hanlar, hamamlar ve camiler kurdurdu", diyor²⁰⁸.

34- *Sitgün ~ SütKent*: Divanü Lûgat-it-Türk'te hakkında herhangi bir açıklama bulunmamakla beraber, Oguz kentlerinden olduğu vurgulanır²⁰⁹ ve burasının Farab'ın güneyi olduğu sanılıyor²¹⁰.

35- *Sugnak ~ Sıgnak*: Bu yerleşim birimi için de Oguz şehirlerinden biri diye not düşülmüştür²¹¹. Sıgnak da Güney Kazakistan'dadır.

36- *Sülmi*: Kaşgarlı burayı da Zulkarneyn'in yaptırdığını ve halkının da koyu birer kafir olduğunu söyler²¹². Sülmi'nin Koçu'nun kuzey-doğusunda bulunduğu tahmin ediliyor ve burada Bayırkularla, Çumulların yaşadığı sanılmaktadır²¹³.

37- *Şaş ~ Taşkent ~ Tünkent ~ Özkent*: Buraya Terken şehri dendiğini de görmekteyiz. Kaşgarlı manasının "taş şehri" olduğunu söyler²¹⁴ ve Kaz maddesinde Taşkent'e Özkent ve Tünkent de dendiğini bildirir²¹⁵. Türkistan'ın önemli merkezlerinden olan Taşkent, şimdilerde Özbekistan'ın baş şehridir.

38- *Sıknı*: Fergana'ya yakın bir yer olmalıdır ve Divanü Lûgat-it-Türk'te "Bukuk" denilen bir hastalık vesilesiyle geçer²¹⁶.

39- *Talas ~ Taraz*: Kaşgarlı'da Talas adı Taraz ve Tıraz biçimlerinde de kayıtlıdır. Aynı mevki olmakla beraber, Talas ile Taraz'ın birbirinden birazcık da olsa uzak bulunduğunu düşünüyoruz. Talas ile Balasagun arasına ise Argu denmekteydi²¹⁷. Yine Divan'da iki Talas'la karşılaşıyoruz: Biri Ulug Talas, diğeri de İslam sınırındaki Kiçi Talas'tır. Talas aynı zamanda

²⁰⁸ Zahirreddin Muhammed Babur, **a.g.e.**, s.68-72.

²⁰⁹ **DLTI**, s.443.

²¹⁰ Bakınız, Banguoğlu, **a.g.m.**, s.9.

²¹¹ **DLTI**, s.471.

²¹² **DLTI**, s.113.

²¹³ Bakınız, Togan, **a.g.e.**, s.421; Sümer, **a.g.e.**, s.45.

²¹⁴ **DLTI**, s.444; **DLTIII**, s.150.

²¹⁵ **DLTI**, s.150.

²¹⁶ **DLTI**, s.285-286.

²¹⁷ **DLTI**, s.127.

Kıpçaklara yakın bir bölgedir²¹⁸. Talas bugün Kırgızistan Türk yurdunun kuzey-batısındadır.

40- *Tartuk*: Divanü Lûgat-it-Türk'e baktığımızda burası için Yagma ilinde bir şehirdir açıklamasıyla karşılaşıyoruz²¹⁹. Yagma İli ise, yukarıda da değinildiği üzere İli Nehri civarlarıdır.

41- *Uç*: Tanınmış bir şehir adı olarak geçen Uç ile Barsgan arasında Badal-art (Bedel-art) Tepesi yer alıyor ve şehirden Tavışgan diye bir nehir akıyordu. Ayrıca yanında Ay Köl vardır. Kaşgarlı Kuça ile Uç arasında Bay Yığaç diye bir yerden de bahseder²²⁰. Birtakım İslam kaynaklarında Özkend'in doğusunda, Tibet'e yakın, surlu bir yerin mevcudiyeti vurgulanırken; Uç'un Issık Köl'ün güney-doğusunda bulunduğu sanılıyor²²¹.

42- *Udhu*: Divanü Lûgat-it-Türk'e göre, esas manası "tepe" olup, Argu lehçesinde bir şehre Udhukend dendiğinden haber vardır²²². Fakat tam mevkiini tespit edemedik.

43- *Yafku ~ Yavgu*: Barsgan civarındaki bir yerleşim biriminin adıdır. Yafku'nun yakınındaki bir yokuşa da bu isim verilir ve Yafku-art denilir²²³ ve buna benzer bir tanımlama Gerdizi'nin Zeyn el-ahbar'ında da vardır. Herhalde Issık Köl havalisindedir²²⁴.

44- *Yarkent*: Bu şehrin adı Divan'da "Bagram" kelimesinin izahı sırasında karşımıza çıkmaktadır²²⁵. Kaşgar'ın güney-doğusundaki kent Doğu Türkistan'ın mühim yerleşim alanlarından birisidir. Türkistan'da oluşturulan çeşitli hanlıklara da merkezlik yapan Yarkent hakkında Marco Polo, halkının çoğu Müslümandır diyor²²⁶.

45- *Yengi Balık*: Burası da Zulkarneyn'in yaptırdığı şehirler arasında anılmaktadır. Ayrıca Uygurlara ait bir iskan mıntikasıdır²²⁷. Bugünkü Manas şehrine yakındır²²⁸.

46- *Yenkend ~ Dizruyin ~ Yenikent*: Kaşgarlı Mahmud, Afrasyab'ın kızı Kaz vesilesiyle bu Yenkend'ten de bahseder. Ona göre bütün Maveraünnehir Türk bölgesidir ve burası Yenkend'ten başlar. Sır Derya boylarına yakın olsa gerek. Bir adı da Dizruyin olan bu şehire sarılığından dolayı "Bakır Kale"

²¹⁸ DLTİ, s.366, 480.

²¹⁹ DLTİ, s.467.

²²⁰ DLTİ, s.35, 392, 513; DLTIII, 135, 158.

²²¹ Bakınız, Sümer, a.g.e., s.69; Şeşen, a.g.e., s.96-97, 173.

²²² DLTİ, s.87.

²²³ DLTIII, s.32.

²²⁴ Togan, a.g.e., s.42; Şeşen, a.g.e., s.78.

²²⁵ DLTİ, s.484.

²²⁶ Bakınız, Marco Polo, a.g.e., C. I, s.57.

²²⁷ DLTİ, s.113, 379.

²²⁸ Bakınız, Sümer, a.g.e., s.45.

deniyor. Buhara'ya yakın bir yerdir ve Kaz'ın kocası Siyavuş burada öldürülmüştür. Ateşe tapanlar hersene bir gün buraya gelirler. Yenkend'ten doğuya doğru Türk ülkesidir²²⁹.

IV- Kasabalar ve Köyler

1- *Abul*: Kaşgarlı burası için bizim ilde, Kaşgar'da bir köy adı²³⁰ diyor.

2- *Adhıg*: Tıpkı Abul gibi Adhıg'ın da Kaşgar'da bir köy olduğunu öğrenmekteyiz²³¹.

3- *Alguk*: Bu köy de Kaşgar'a ait yerleşim birimlerindedir²³².

4- *Aluş*: Divanü Lûgat-it-Türk'te Kaşgarlı Mahmud özellikle kendi yaşadığı muhitten örnekler vermektedir ki, bunlardan birisi de Aluş Köyüdür²³³.

5- *Artuç*: Kaşgar'da bu isimle iki köyün bulunduğu²³⁴ vurgulanmakla beraber, Artuç aynı zamanda Kara Hanlılar vesilesiyle anılır. Satuk Bugra Han'ın türbesinin olduğu yerdir ve Kaşgar'ın kuzeyine denk gelir²³⁵.

6- *Balu*: Divan'da burası için Argu bölgesinde bir kasaba olduğu söylenir²³⁶ ve herhalde Balasagun'a yakındır²³⁷.

7- *Barman*: Yungu Deresi vesilesiyle Kaşgarlı Mahmud tarafından anılan bu kasabayı Afrasyab'ın oğlu yapmıştır. Dolayısıyla adı da inşa eden kişiden geliyor²³⁸. Ayrıca buradan çıkan bir neticeye göre, meşhur Afrasyab'ın Kaz isminde bir kızı olduğu gibi, Barman diye de bir oğlu vardır. Barman, Aksu'nun batısında, Uç'un da doğusunda sanılmaktadır²³⁹.

8- *Kamlançu*: Divanü Lûgat-it-Türk'te burası için İki Ögüz'e yakın küçük bir kasaba adı dendiğini görmekteyiz²⁴⁰, fakat Kamlançu ismi Uygur Destanlarında da karşımıza çıkar.

Uygur Türklerinin Türeyiş Destanı'nda şöyle anlatılıyor: Karakurum'dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Togla, öbürüne de Selenge denirdi. Bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirlerin arasında iki ağaç bulunuyordu. Kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise, tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi.

²²⁹ DLIII, s.149-150.

²³⁰ DLTİ, s.73.

²³¹ DLTİ, s.63.

²³² DLTİ, s.101.

²³³ DLTİ, s.62.

²³⁴ DLTİ, s.195.

²³⁵ Bakınız, Barthold, *Orta Asya Türk...*, s.104.

²³⁶ DLIII, s.232.

²³⁷ Bakınız, Sümer, *a.g.e.*, s.89.

²³⁸ DLIII, s.369.

²³⁹ Bakınız, Sümer, *a.g.e.*, s.89.

²⁴⁰ DLIII, s.242.

Birgün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki dağlar yavaş yavaş büyümeğe başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de, aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı. Çadırın zemini gümüşle kaplıydı. Bütün beyler ve halk bu garip şeyi görmek amacıyla oraya koşup, gelmişlerdi. Bu müthiş olaya şahit olduklarında, saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak dışarı çıktılar. Onları besleyip, büyütmeleri için süt-annelere verdiler. Her zaman onlara saygılı davrandılar ve çeşitli ikramlarda bulundular. Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında, Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağacın yanına gitti. Çocuklar ağaçları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; “güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz devamlı olsun”, dediler²⁴¹.

Bu Uygur destanına göre Kamlançu, Togla'nın Selenge ile birleştiği yerdedir.

9- *Kuyas*: Çigil bölgelerinden birisi olup, aynı zamanda burada Toksılar da yaşıyordu²⁴². Bu bölge Barsgan'a yakındır ve Kuyas ile Kayas aynı olabilir ve burası hakkında yukarıda izahatta bulunmuştuk.

10- *Yafınç*: Kaşgarlı burayı İli Nehri civarlarında bir beldenin ismi olarak vermektedir²⁴³. Yafınç'ın Karatal ve Yedi-su'nun kuzeyi olduğu sanılmaktadır²⁴⁴.

11- *Yagma*: Divan'da bazan Taraz yakınında bir köyün adı diye karşılaşıyorsak da²⁴⁵, esasında büyük bir il olduklarına yukarıda değinmiş idik.

V- Mevkileri Açıkça Belirtilmeyen Yerler

1- *Adgış*: Divanü Lûgat-it-Türk'te bir yer adı olarak geçen Adgış'ın²⁴⁶, yine Fergana civarlarındaki Edgişlerle bir irtibatı olabilir mi, bunu bilemiyoruz.

²⁴¹ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.281.

²⁴² *DLTI*, s.423.

²⁴³ *DLTIII*, s.375.

²⁴⁴ Bakınız, Togan, *Umumi Türk...*, s.8; Sümer, *a.g.e.*, s.90.

²⁴⁵ *DLTIII*, s.34.

2- *Aksay*: Burasına da Kaşgarlı Mahmud bir yer ismi²⁴⁷ diyor. Fakat nerede olduğunu söylemiyor.

3- *Ak Terek*: Yagma ülkesinde, İli Suyu üzerinde bir geçit ve köprü²⁴⁸ olarak tarif edilmektedir.

4- *Ala Yığaç*: Divan'da sınıra yakın bir yer diye belirtilen Ala Yığaç'ın hangi hududa yakın olduğu²⁴⁹ açıklanmamasına rağmen, herhalde doğuda bir yerdir.

5- *Aramut*: Doğu'da Uygur illerine yakın bir mevki²⁵⁰ olarak verilen Aramut İline daha evvelce değinmiştik.

6- *Ala*: Kaşgarlı buranın Fergana'ya yakın bir yaylak²⁵¹ olduğuna işaret ediyor.

7- *Aruk Turuk*: Bahis konusu yer, Fergana ile Kaşgar arasındaki bir yokuştur²⁵².

8- *Ay Köl*: Bunun için Uç yakınında bir yerin adı²⁵³ denmiştir. Uç ise yukarıda izah etmeye çalıştığımız üzere Issık Köl'ün güneyinde, Barsgan'a yakın bir mevkidir.

9- *Badal-art ~ Bedel-art*: Uç ile Barsgan arasında sarp bir yer, tepe²⁵⁴.

10- *Bagram Kumu*: Divanü Lûgat-it-Türk'te burasının Kaşgar ile Yarkent arasında bir kumluk arazi²⁵⁵ olduğu vurgulanmaktadır. Belki Sır Derya'nın kollarından Barçın Derya ile alâkası olabilir²⁵⁶.

11- *Bakırlıg*: Balasagun'a yakın bir yerin ismi²⁵⁷.

12- *Barçan*: Divan'da burası için sadece bir yer adı açıklamasını görmekteyiz²⁵⁸.

13- *Bay Yığaç*: Kuça ile Uç'a yakın bir mevki²⁵⁹.

14- *Bukaç-art*: Buranın da nerede olduğu söylenmemiş, ama sarp bir yer adıdır deniyor²⁶⁰.

²⁴⁶ **DLTI**, s.96.

²⁴⁷ **DLTI**, s.81.

²⁴⁸ **DLTI**, s.81.

²⁴⁹ **DLTI**, s.82.

²⁵⁰ **DLTI**, s.139.

²⁵¹ **DLTI**, s.82.

²⁵² **DLTI**, s.66.

²⁵³ **DLTIII**, s.135.

²⁵⁴ **DLTI**, s.392.

²⁵⁵ **DLTI**, s.484.

²⁵⁶ Barthold, **Mogol İstilasına...**, s.229.

²⁵⁷ **DLTI**, s.495.

²⁵⁸ **DLTI**, s.435.

²⁵⁹ **DLTIII**, s.158.

²⁶⁰ **DLTI**, s.410.

15- *Bükür*: Kuça şehri ile Uygur ülkesi arasında bulunan dağın başında bir kaledir. Burası sınırdır²⁶¹.

16- *Çurçan*: Kaşgarlı bu yer için Çin yolu üzerinde Müslüman sınırlarından biri²⁶² demektir.

17- *Hozar*: Türk dünyasında bir yer²⁶³ olarak verilir. Herhalde Keş bölgesindedir²⁶⁴.

18- *Kapuş*: Divanü Lûgat-it-Türk'te, Argu İlinde bir mevki²⁶⁵ deniyor ve Argu İlinin de Talas ile Balasagun arasında olduğunu belirtmiştik.

19- *Kara Sengir*: Burası için Barsgan'da bir yer adı²⁶⁶ diye bahsedilmektedir.

20- *Kara Yalga*: Kaşgarlı Türk diyarı ile Fergana arasında bir sarp yer²⁶⁷ biçiminde açıklamıştır.

21- *Kargalıg*: Divan'da bu isim ile Talas yakınında bir kalenin adı²⁶⁸ vurgulanmaktadır.

22- *Kası*: Buranın Kaşgar'da bir mevki²⁶⁹ olduğu söyleniyor.

23- *Kaşga Bugra*: Herhalde Türk yurdunda bu adı taşıyan iki yer bulunmaktaydı. Çünkü bunun izahı yapılırken iki yerin adı deniyor²⁷⁰.

24- *Kavak-art*: Özçent ile Kaşgar arasındaki sarp bir mekana verilen isim²⁷¹.

25- *Mangışlag*: Oguz ülkesinde bir yer²⁷² olarak verilen Mangışlak, bugün Hazar Gölünün doğu sahillerindeki yarımada ve Sovyet hakimiyeti sırasında Kazakistan sınırları içinde kalmıştır. Kaşgarlı çağında Hazar sınırını oluşturmaktaydı²⁷³.

26- *Mınglak*: Burası Divanü Lûgat-it-Türk'te, iki yerde bir şiirin içerisinde geçmektedir²⁷⁴. Herhalde İli Nehrinin öbür yanında, Uygur yurdunun bitiminde bir bölge idi.

²⁶¹ **DLTI**, s.361.

²⁶² **DLTI**, s.436.

²⁶³ **DLTI**, s.411.

²⁶⁴ Bakınız, Barthold, **a.g.e.**, s.175.

²⁶⁵ **DLTI**, s.369.

²⁶⁶ **DLTIII**, s.221.

²⁶⁷ **DLTIII**, s.32.

²⁶⁸ **DLTI**, s.527.

²⁶⁹ **DLTIII**, s.224.

²⁷⁰ **DLTI**, s.426.

²⁷¹ **DLTI**, s.383.

²⁷² **DLTI**, s.465; **DLTIII**, s.157.

²⁷³ Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.174, 267.

²⁷⁴ **DLTI**, s.343; **DLTIII**, s.235.

27- *Ötüken*: Mahmud Kaşgarlı çağında da kutlu yurt Ötüken'in adının halâ unutulmadığını görüyoruz. O, burayı Tataristan çöllerinde, Uygur iline yakın bir yer olarak tarif ediyor²⁷⁵. Bilindiği üzere Ötüken adı Türkçe belgelerde evvela Orkun Yazıtlarında ve sonra Çin vesikalarında anılır. Esasında burası doğuda Togla Nehrinin öbür tarafından başlayarak, batıda Altaylara kadar uzanan bir coğrafyadır.

28- *Sıgun Samur*: Bugra Han'ın zehirlendiği yerin ismi²⁷⁶ olarak kaydedilmiştir.

29- *Suvlag*: Divan'da sadece bir yer adı²⁷⁷ diye anılmaktadır.

30- *Tarım*: Muhtemelen Tarım Nehrinin ve Kuça'nın yakınında, Uygur yurdunda bir bölgedir²⁷⁸.

31- *Üreng ~ Vereng*: Rum ülkesi yakınında, kuzey bölgesinde bir yerin adı²⁷⁹ dendiğine göre, Hazar'ın yukarı tarafları olabilir.

32- *Yamar*: Bir mevki ismi olup, buradan Yamar Suyu akar²⁸⁰. Umumiyetle İmil Nehri ile birleştiriliyor²⁸¹.

33- *Zanbı-art*: Kaşgarlı burası için Konçgar Başı ile Balasagun arasında bir dağ geçidi²⁸² diyor.

Yukarıda olduğu üzere Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen pekçok ülke, şehir, kasaba, köy ve diğerlerini derleyip, yerlerini belirlemeye çalıştık. Toplam olarak 13 devlet ve ülke, 27 il, 46 şehir, 11 kasaba ve köy, 33 mevki ve yurttan söz ettik. Ancak gözden kaçırdığımız başka coğrafi mekanlar olabileceği gibi, belki de yerleri hususunda da yanlış tahminlerde bulunabiliriz. Bununla birlikte Türkistan coğrafyası üzerine araştırma yapacakların önünü bir parçasa olsa açabildiğimizi ümit ediyoruz.

²⁷⁵ **DLTI**, s.138.

²⁷⁶ **DLTI**, s.409.

²⁷⁷ **DLTI**, s.464.

²⁷⁸ **DLTI**, s.396.

²⁷⁹ **DLTI**, s.134-135.

²⁸⁰ **DLTI**, s.28.

²⁸¹ Barthold, *Orta Asya Türk...*, s.128-129.

²⁸² **DLTIII**, s.441.